

**MEMÒRIA DE LA INTERVENCIÓ
ARQUEOLÒGICA**

**EXHUMACIÓ D'UNA FOSSA
DE LA GUERRA CIVIL
AL PARATGE DEL MAS DEL
PUIG – PUIGDESALIT**

Torelló, Osona

28 i 29 de juliol de 2015

Xavier Esteve i Gràcia

Núria Armentano Oller

c. Dr. Pasteur, 15, 1r-1a
08720 Vilafranca del Penedès
T. 93 817 28 68
info@triadecultural.com
www.triadecultural.com

**Vilafranca del Penedès
16 de novembre de 2015**

Índex

0. Dades generals	2
1. Introducció	3
2. Localització, context topogràfic, geogràfic i geològic	7
3. Metodologia aplicada	8
4. Context històric i arqueològic	11
5. Resultats dels treballs de camp	13
6. Estudi antropològic de laboratori	18
7. Estudi dels materials arqueològics no ossis	30
8. Conclusions	34
9. Bibliografia	35
10. Annex documental	38
11. Annex fotogràfic	44
12. Annex d'antropometria i inventaris	58
13. Inventari dels materials arqueològics no ossis	66
14. Annex planimètric	68

0. DADES GENERALS

Lloc de la intervenció	Mas del Puig – Puigdesalit
Població	Torelló
Comarca	Osona
Dates de la intervenció	28 i 29 de juliol de 2015
Expedient	747 K121 N1819-13.622-2015-1
Dates autoritzades	27 de juliol a 7 d'agost de 2015
Promotor	Departament de Governació i Relacions Institucionals
Execució intervenció	Tríade Serveis Culturals
Direcció tècnica	Xavier Esteve i Gràcia
Antropòloga de camp	Núria Armentano Oller (Antropòlegs Lab)
Estudi antropològic	Núria Armentano i Dominika Nociarová
Tipus d'intervenció	Control i excavació arqueològica
Activitat autoritzada	Control i excavació arqueològica
UTM (ETRS1989 31N) i msnm	439161, 4654786, 531 msnm

1. INTRODUCCIÓ

El mes de juny vam ser contractats per la Subdirecció General de Memòria, Pau i Drets Humans – SGMPDH (Departament de Governació i Relacions Institucionals de la Generalitat de Catalunya), per a dur a terme una intervenció arqueològica preventiva. Aquesta havia de consistir en la prospecció i eventual exhumació d'una fossa de la Guerra Civil al paratge del Mas del Puig (Torelló, Osona).

Aquesta intervenció es deriva dels estudis previs efectuats tant per l'Associació d'Estudis Torellonencs (ADET), com de la SGMPDH, d'acord amb la normativa de fosses vigent a Catalunya.

Segons els membres de l'ADET, era una història prou coneguda a Torelló que al poble, durant la Guerra Civil, van matar un soldat que fou enterrat a l'entorn de la casa de pagès del Mas del Puig – Puigdesalit. Sembla que el camp objecte de la intervenció arqueològica era conegut localment com "el camp del soldat mort", i que algunes persones quan hi passaven hi resaven un parenostre¹

D'altra banda, en Josep Maria Vilar i Bassas, el pare d'un dels membres de l'ADET (Xavier Vilar Vinyeta), un cop jubilat, havia mecanoscrit tres llibres que recopilaven les seves vivències personals a Torelló, com un vailet de poc més de 15 anys, durant la Guerra Civil. En un d'ells, el titulat *Torelló de l'Alliberament a l'Aiguat, anys 1938 - 1940. Tal com jo ho vaig viure*, a la seva pàgina 36 s'hi recull el testimoni d'en Josep Bartina –fill del masover del Mas del Puig en temps de la guerra–, qui en aquells moments també tenia uns 15 anys, relatant els successos i les circumstàncies a l'entorn de la mort i l'enterrament d'un oficial republicà a prop del mas mencionat (vegeu els documents 1-2, pàg. 39-40).

El 17 de març de 2008, l'aleshores president de l'ADET, el Sr. Xavier Viver Fabregó, entrevistà al Sr. Josep Bartrina acompanyat de Mn. Joan Torra i del Sr. Miquel Pujols (actual propietari del Mas del Puig – Puigdesalit). Fruit d'aquesta entrevista s'obtingué informació de primera mà tant de com se succeïren els fets aquell 4 de febrer de 1939, de les característiques del soldat², així com del lloc on el Sr. Bartrina recordava haver enterrat al soldat republicà (vegeu els documents 3 i 4, pàg. 41-42).

¹ Dades procedents del bloc personal del Sr. Antoni Prat i Puig (membre de l'ADET): <http://santuaribellmunt.blogspot.com.es/2015/07/curiositats-torello-el-soldat-del-puig.html> [consulta: novembre de 2015].

² Segons el testimoni del Sr. Bartrina, l'oficial republicà era un home jove d'uns vint anys i escaig, de bona presència, cabell castany i llis, fumador i que parlava en castellà. Va ser

L'any 2014 alguns dels membres de l'ADET –el Sr. Antoni Prat i Puig i el Sr. Xavier Vilar Vinyeta–, s'interessaren per aquests fets i repregueren recerca d'informació. Els va arribar a oïdes, si bé d'una manera poc concreta, que feia uns anys s'havia rebut al consistori i a la parròquia de Torelló una carta provinent d'unes persones –d'algun indret no identificat del nord d'Espanya–, que buscaven un familiar seu, soldat republicà, mort a Torelló, segons la informació de què disposaven, durant la Guerra Civil. El buidat que, cercant aquest document, efectuaren al registres de l'Ajuntament de Torelló i de l'Arxiu Municipal de Torelló resultà, però, infructuós.

En la mateixa línia, el desembre de 2014 des de l'ADET es va sol·licitar informació a la SGMPDH sobre desapareguts de guerra al municipi de Torelló inscrits al Cens de desapareguts.

Arran d'aquesta sol·licitud els tècnics de la SGMPDH van comprovar que el cas d'un soldat republicà³, encaixava en alguns aspectes relacionats amb la informació donada per l'ADET referent a la inhumació d'un soldat republicà al Mas del Puig de Torelló.

El 20 de febrer de 2015, el Sr. Juli Cuéllar Gisbert, Responsable de Desapareguts i Fosses Comunes de la Guerra Civil i el franquisme (SGMPDH), es va desplaçar a Torelló per recollir informació sobre el terreny. Es va entrevistar amb membres de l'ADET –el Sr. Antoni Prat, el Sr. Xavier Vilar i el Sr. Pascual Bernat–, el Sr. Gerard Verdaguer, historiador i responsable del Museu de la Torneria, i amb el Sr. Miquel Pujols, actual propietari del Mas del Puig.

El 4 de maig de 2015, el Sr. Miquel Puig, Director General de Relacions Institucionals i amb el Parlament, es reuní amb els familiars sol·licitants del soldat desaparegut suara esmentat, per explicar-los la intervenció arqueològica que es plantejava dur a terme a Torelló, així com per ampliar la informació relativa al seu familiar.

Els familiars sol·licitants del soldat desaparegut informaren⁴ que aquest prestava servei a l'exèrcit republicà com a mecànic a l'aeròdrom de Reus. Va marxar en retirada amb un colla del seu barri, Poblet-Sagrada Família (Barcelona). Presumptament delatats per un masover mentre dormien en un paller d'un mas de Torelló, ell i els seus companys foren capturats pels "moros". El van despollar, van prendre-li un anell i el van executar.

---

enterrat a 11 pams [sic] de terra a la part baixa de la casa del Puig, a tocar de l'actual urbanització de la Carrera (antic camí Ral).

³ Exp. 4.062 del Cens.

⁴ Segons la informació dels seus familiars, el soldat desaparegut era alt i prim, moreno i parlava català i castellà.

En paral·lel, la SGMPDH va sol·licitar a l'Archivo General Militar de Ávila una còpia dels diaris d'operacions dels dies 4 i 5 de febrer de 1939 de la 1a Divisió de Navarra⁵ i de la 82 Divisió⁶ del Cos d'Exèrcit del Maestrazgo de l'Exèrcit franquista. La documentació relativa a la 82 Divisió franquista corrobora una part important de la informació recollida per l'ADET:

“Día 4 [...] Tanto en Manlleu como en San Feliu de Torelló, el enemigo es sorprendido y reducido tras breve lucha en las calles del primer pueblo y en el segundo se consigue capturar un Comandante y un Capitán de Ingenieros que con personal marchaban en un camión a volar los puentes [...] El camión cogido en San Feliu de Torelló transportaba 18 cajas de dinamita de 30 kgs. cada caja y llevaba al personal encargado de efectuar las destrucciones, así como la documentación referente a las voladuras que tenían orden de realizar”.

Simultàniament, la SGMPDH intentà determinar la unitat republicana establerta a la zona i ampliar la informació obtinguda de les fonts franquistes.

D'acord amb la normativa de fosses vigent a Catalunya, la Subdirecció General de Memòria, Pau i Drets Humans inicià els tràmits per endegar els treballs de prospecció i eventual exhumació de la fossa del Mas del Puig de Torelló.

Per aquest motiu, el dia 17 de juliol de 2015, el senyor Miquel Puig Roig, Director General de Relacions Institucionals i amb el Parlament, va presentar una sol·licitud per a realitzar una intervenció arqueològica preventiva a la fossa de la Guerra Civil al Mas del Puig de Torelló (Osona), sota la direcció tècnica de l'arqueòleg Xavier Esteve i Gràcia, entre els dies 27 de juliol i 7 d'agost de 2015.

El 23 de juliol de 2015, el tècnic arqueòleg dels Serveis Territorials de Cultura a la Catalunya Central va emetre informe favorable sobre la sol·licitud d'intervenció esmentada.

⁵ “La Liberación. 1º Se produjo ésta el día 4 de febrero de 1939, a las 16:35 horas por las fuerzas de la 1ª División de Navarra, Cuerpo de Ejército del Maestrazgo. 2º La actitud del vecindario fue espléndida siendo recibidas las fuerzas con Banderas Nacionales y cantos de los Himnos del Movimiento. 3º La Huída de los elementos rojos, se efectuó con unas horas de anticipación a la liberación, utilizando toda clase de vehículos.” dins Comandancia Rural de la Guardia Civil 103. Datos estadísticos para la Causa General de Barcelona y su provincia, correspondientes a los pueblos que forman la demarcación del Puesto de Torelló y que comprenden los siguientes: Torelló (3 de junio de 1941).- Archivo Histórico Nacional. FC-Causa General, 1601, Exp.16.

⁶ “El 4 de febrero, volvió a vanguardia para forzar el paso del río Ter al Sudoeste de Manlleu, ocupando esta localidad y las de San Feliu de Torelló, la Gleba y San Hipólito de Voltregá” dins ENGEL, C. (2000): *Historia de las Divisiones del Ejército Nacional, 1936-1939*. Eds. Almena. Madrid, p. 146

El 23 de juliol de 2015 el Servei d'Arqueologia i Paleontologia va proposar autoritzar la intervenció.

El dia 23 de juliol de 2015, la Sra. M. Àngels Blasco i Rovira, directora dels Serveis Territorials a la Catalunya Central, en l'expedient 747 K121 N1819-13.662-2015-1, autoritzà la intervenció arqueològica.

2. LOCALITZACIÓ, CONTEXT TOPOGRÀFIC, GEOGRÀFIC I GEOLÒGIC

La fossa exhumada se situa a un centenar de metres al sud del nucli urbà de Torelló i, més contretament, al vessant sud-oest de l'elevació coneguda com a puig de Sant Feliu o Puigdesalit⁷, a peus del Mas del Puig⁸. Les coordenades UTM (ETRS1989 31N) d'un punt central de l'àrea intervinguda són 439161, 4654786, i se situa entorn els 531 msnm.

La zona en què es dugué a terme la intervenció arqueològica és un peu de vessant, relativament pla, però just on es redueix la forta pendent que, des del cim del puig, en escadussers 50 metres lineals, davalla gairebé 30 metres (vegeu pag. 52, fotografies 5-6). En la part baixa d'aquesta elevació s'hi localitzen alguns camps de conreu i pastures terrassades i alguns camins que els comuniquen. La fossa fou excavada just al costat d'un d'aquests camins.

El context geològic de la zona és de margues i gresos bioclàstics del bartonià mitjà (eocè) (PEm_gp)⁹.

---

⁷ Aquest topònim apareix representat amb diferents versions: “Puig-de-salit” (ICC) o “Puigdessalit” (Inventari de Patrimoni Arquitectònic i Inventari de Patrimoni Arqueològic de la Generalitat de Catalunya. Hem optat per la grafia Puigdesalit que és la més acceptada a nivell local (Font: ADET).

⁸ En tota la documentació administrativa prèvia a la intervenció arqueològica, així com en el permís d'intervenció arqueològica, hi figurava “Mas del Puig” com a lloc de possible emplaçament de la fossa de la Guerra Civil objecte d'aquesta memòria. Per aquest motiu figura com a títol de la memòria junt amb l'afegit del topònim més acceptat a nivell local.

⁹ Institut Geològic de Catalunya, Base Geològica 1:50.000 (BG50Mv01r01). Maig 2007. <http://www.igc.cat/> [novembre de 2015].

3. METODOLOGIA APLICADA

El projecte d'intervenció arqueològica preveia inicialment una prospecció, que hauria de servir per verificar sobre el terreny la informació històrica disponible i localitzar la possible fossa del soldat republicà. En cas de que aquesta fos positiva, es faria l'excavació arqueològica i l'exhumació de les restes del soldat.

L'actuació es va realitzar amb metodologia arqueològica i antropològica per un equip format per un arqueòleg (Xavier Esteve) i una antropòloga (Dra. Núria Armentano). La prospecció, excavació, documentació gràfica i planimètrica, així com l'estudi dels materials no ossis associats a la fossa fou dirigida per l'arqueòleg, amb la col·laboració de l'antropòloga. L'antropòloga dirigí els treballs d'exhumació i estudi antropològic de les restes òssies –tant al camp com al laboratori–, i s'encarregà de l'extracció de les mostres òssies per a la posterior realització d'anàlisis d'ADN, garantint-ne en tot moment la cadena de custòdia.

4.1 Metodologia arqueològica

Un cop sobre el terreny, s'analitzaren les dades disponibles per tal de planificar la intervenció. Van ser especialment útils les fotografies que aportaren els membres de l'ADET en què es veia al finat senyor Josep Bartina assenyalant el lloc exacte on, juntament amb el seu germà, recordava haver enterrat al soldat (vegeu el document 4, pàg. 43, pàg. 45, fotografia 1 i pàg. 51, fotografia 5).

Donat que l'àmbit de treball era relativament reduït (uns 100 m²) i encara que disposàvem d'una localització aproximada donada pel Sr. Bartrina, la intervenció va ser planificada per tal de realitzar la prospecció, fins al substrat geològic, de tota la superfície de la zona de treball. L'objectiu era poder localitzar o, en cas contrari, descartar amb seguretat la conservació d'una fossa en aquell espai.

D'aquesta manera es dirigiren els rebaixos efectuats per una màquina retroexcavadora mixta equipada amb cullera de neteja de 120 cm d'amplada.

En els casos en què va ser necessari, es van excavar i/o documentar les Unitats Estratigràfiques (UE), positives o negatives. El mètode de registre emprat va ser el proposat per E. Harris (1979) per les excavacions arqueològiques en extensió, adaptat a les característiques específiques de la intervenció. A partir d'aquest, es va distingir cada estructura i nivell localitzats i se'ls va donar un número identificador (UE). Es va

realitzar una fitxa descriptiva de cada UE, on es presenta la seva descripció, la relació estratigràfica amb les altres unitats, així com la seva possible funcionalitat i ubicació cronològica.

La documentació de la inhumació i de les restes no òssies associades a l'individu es dugué a terme mitjançant l'ús de programari SIG combinat amb l'ús de fotografies digitals georeferenciades. A aquest efecte es treballà a camp amb un ordinador portàtil amb *touchscreen* que permeté dibuixar in-situ directament utilitzant el programari SIG. Es prengueren les cotes relatives de tots aquells elements significatius que van ser recuperats.

Va realitzar-se una cobertura fotogràfica de tota la intervenció. En els casos en què va ser necessari es van dibuixar i acotar les UE a l'escala apropiada. Així mateix es va realitzar un aixecament topogràfic mitjançant estació total.

4.2 Metodologia antropològica

L'estudi antropològic de laboratori ha consistit en la determinació del sexe i l'edat en el moment de la mort de l'individu, l'estimació de l'estatura, el registre osteomètric i de caràcters morfològics qualitatius, l'estudi del sistema dental i l'anàlisi de la patologia.

El sexe de l'individu s'ha diagnosticat principalment a partir de les característiques morfològiques qualitatives de la regió pèlvica i cranial (Acsadi i Nemeskeri, 1970; Ferembach *et al.*, 1980). Secundàriament, s'han aplicat funcions discriminants habitualment usades en població mediterrània (Alemán *et al.*, 1997; Safont *et al.*, 2000; Olivier, 1960).

Per al diagnòstic de l'edat en el moment de la mort de l'individu s'han utilitzat els criteris basats en la fusió epifisària (Brothwell, 1981; Scheuer i Black, 2000), en el desenvolupament dental (Cretot, 1978; Ubelaker, 1989) i en els canvis morfològics de la sínfisi púbica (Todd, 1920; Gilbert i McKern, 1973; Brooks i Suchey, 1990), la superfície auricular (Lovejoy *et al.*, 1985; Buckberry i Chamberlain, 2002) i l'extrem external de la quarta costella (Iskan *et al.*, 1984).

L'estudi osteomètric ha consistit en el registre de mesures de la regió cranial, i mesures directes i índexs de robustesa de la regió postcranial (Buikstra i Ubelaker, 1994; Martin i Saller, 1957). El càlcul de la talla s'ha usat el programa T Estimación de la Talla SRV v.1.1 de la Unidad de Antropología Forense de l'IMELGA (Instituto de Medicina Legal de Galicia). L'estudi del sistema dental s'ha basat en la metodologia

descrita a Chimenos *et al.* (1999). Les peces dentals han estat numerades seguint els criteris de la Federació Dental Internacional. S'ha analitzat l'estat dental i alveolar, la presència i la tipologia de càries, la presència de malaltia periodontal i placa dental, el grau de desgast d'oclusió i, finalment, la presència i la tipologia d'hipoplàsia de l'esmalt.

L'estudi de la patologia s'ha basat en l'observació d'alteracions morfològiques esquelètiques que presentin evidències indicatives de patologia *ante-mortem* (Campillo, 2001; Isidro i Malgosa, 2003). Les lesions esquelètiques traumàtiques s'han analitzat i categoritzat d'acord amb el seu origen i mecanisme (Maples, 1986; Cattaneo, 2007). Com a principal criteri per a la diferenciació entre lesions *ante-mortem* i *peri-mortem* s'ha considerat l'existència de remodelació òssia (Sauer, 1986). El diagnòstic de lesions *peri-mortem* i la seva diferenciació de processos tafonòmics s'ha fet partint de les característiques observades en el camp, de l'anàlisi del patró de fractures observat posteriorment al laboratori, i de les característiques dels marges de les lesions, de la presència de pàtina i de l'estudi dels fragments ossis perilesionals (Walker, 2001; Etxeberria, 2003; Kanz i Grossschmidt, 2006; Tung, 2007).

Per a l'anàlisi de les lesions per arma de foc s'ha emprat la metodologia de camp i les descripcions de Spitz (1980), Berryman i Symes (1998), DiMaio i DiMaio (2001), i Etxeberria (2003).

4. CONTEXT HISTÒRIC I ARQUEOLÒGIC

El paratge en què s'ha dut a terme la intervenció era conegut ja pel seu interès patrimonial.

En el segle passat, en algun punt desconegut del cim del pujol fou trobada una figura de bronze que, segons sembla, representava un Júpiter làdic, atribuïble a cronologia ibèrica¹⁰.

A prop del mas Puigdesalit (avui, com hem dit mas El Puig), sembla que podria haver existit una torre de defensa¹¹. El doctor Fortià Solà (1947) apunta que aquesta torre podria haver format part de l'antiga muralla de Torelló, o del castell de Cervià, documentat des del 1212. D'aquesta torre avui en dia no en són visibles restes, però en el subsòl se'n podrien conservar part de les seves estructures. Segons Fortià, aquesta masia, amb capella pròpia i torre de defensa, seria, possiblement, la transformació de l'antic castell. Segons l'autor no seria tant un baluard defensiu sinó més aviat una "Sala" o "Salit" (diminutiu de sala), nom amb el que es coneixia en època medieval a les edificacions destinades no pròpiament a la defensa sinó a residències senyorials.

Fortià Solà no troba però en cap escrit que faci referència a Puigdesalit, cap referència al castell (a l'any 1283, apareix un tal R. Campllong que té l'hospici de Puigdesalit, edificació humil i quasi improvisada, tot i que ja té capella. A principis del segle XIV ja s'ha transformat en una "domus" o casa. Podria ser que aquest hospici no fos més que les antigues ruïnes del castell, abans de ser reconstruït com a casa. Sembla que s'ha de relacionar amb el castell de Cervià l'obra de defensa, arruïnada ja en temps de Fortià Solà, de la qual en restaven els fonaments a la punta del Puig de sant Feliu, sobre la casa de La Carrera. L'arquitecte Pericas l'estudià i dibuixà amb dos fossars que rodejaven per l'exterior la torre, que podia haver estat part de la muralla de la vila.

El mas com a tal també està recollit a l'Inventari de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat¹². Es tracta d'un edifici de planta rectangular coberta a dues vessants amb el carener perpendicular a la façana. Aquesta s'orienta a ponent i presenta un portal rectangular descentrat que està alineat amb la finestra que hi ha al damunt. Entre la

¹⁰ Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya, fitxa 2.734: "Puig de Sant Feliu".

¹¹ Inventari de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat, fitxa 1.839: "Puigdesalit" Declarada BCIN amb número de registre R-I-51-5744.

¹² fitxa 34.539: "Mas de Puig o Puigdesalit".

finestra i la porta hi ha un escut. S'hi representa una columna amb capitell jònic i una foguera a la part inferior, tot coronat per un elm florejat i flanquejat per dos lleons rampants¹³. A la part esquerra de la façana s'hi adossa un cos rectangular cobert a una sola vessant i amb una galeria a la part superior arcs rebaixats sobre pilars. La masia és de pedra o alguns sectors han estat arrebossats. A la part de migdia, conserva una finestra amb escultures. L'estat de conservació és bo malgrat alguns afegitons. Pere Assalit és el primer habitant de la casa del qual en tenim notícia. Aquest llinatge s'extingí a les darreries del segle XIX amb la mort de M. Anna Puigdessalit que va morir sense descendència. Aquesta propietat es va incorporar al patrimoni de la família Bru de Sala (vegeu pàg. 52, fotografies 5-6 i pàg. 53, fotografies 1-2).

---

¹³ Inventari de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat, fitxa 36.747: "Escut del mas Puigdessalit".

5. RESULTATS DELS TREBALLS DE CAMP¹⁴

Donat que, com hem comentat, l'àmbit de treball era relativament reduït (uns 100 m²) i tot i disposar d'una localització aproximada proporcionada pel finat Sr. Bartrina, la intervenció va ser planificada per tal de realitzar la prospecció, fins al substrat geològic, de tota la superfície de la zona de treball (vegeu pàg. 45, fotografia 1).

Descartant que la fossa s'hagués excavat al mig del camí que comunica sengles finques agropecuàries del Mas del Puig – Puigdesalit, es plantejà, inicialment, una rasa que resseguís, per l'exterior, el traçat del camí. D'aquesta manera es dirigiren els rebaixos efectuats per una màquina retroexcavadora mixta equipada amb cullera de neteja de 120 cm d'amplada. Pocs minuts després d'iniciar l'excavació d'aquesta rasa, però, haguérem d'aturar els treballs en afectar parcialment una canonada d'aigua potable¹⁵. Vam continuar la rasa paral·lela al camí fins al final de la zona d'estudi ja que tant l'espai ocupat per aquesta com el mateix camí havien de servir com a terrera per acumular els materials extrets de la zona de treball. Mentre els tècnics de l'empresa d'aigües no tallaven l'aigua, vam decidir canviar els plans inicials i treballar exclusivament al sector nord de la canonada. L'objectiu era evitar un trencament total de la canonada que hagués enfangat tota la zona de treball. A més, se'ns va plantejar el dubte sobre si els rebaixos per soterrar aquella canonada, pràcticament pel mig de la zona objecte d'estudi, haurien pogut malmetre la fossa del soldat republicà (vegeu pàg. 45, fotografia 3-6).

Amb aquests interrogants es reprengueren els treballs, aquest cop en un sector més limitat. S'hi treballà en extensió, rebaixant capa a capa amb la cullera de neteja, fins arribar al substrat geològic. En aquests rebaixos, i en els talls generats per aquests, vam poder establir l'estratigrafia del jaciment:

UE 1: Substrat vegetal. 15- 25 cm de potència.

¹⁴ Volem mostrar el nostre agraïment a tots aquells qui van fer possible aquesta intervenció arqueològica. En primer lloc a la SGMPDH, promotora de la mateixa, a l'ADET, qui realitzà la recerca prèvia que a la intervenció i ens donà tot tipus de suport durant els treballs de camp, i a al Sr. Miquel Pujols, propietari dels terrenys. També volem agrair les facilitats prestades pel Cos de Mossos d'Esquadra, tant en la custòdia del paratge com, quan se'ns feu de nit, per acabar il·luminant-nos per poder finalitzar l'exhumació de l'esquelet. I, finalment, a l'Ajuntament de Torelló per la seva col·laboració en la reparació de la canalització trencada.

¹⁵ Un cop trencada, el propietari del mas del Puig ens va indicar que creia que el traçat d'aquesta canonada, encarregada d'abastir d'aigua potable el seu mas, passava força metres més al sud i que no havia de ser afectada. Cal agrair que l'Ajuntament de Torelló es fes càrrec dels costos de la reparació de la canonada.

UE 2: Argiles margoses, amb inclusió d'alguns fragments de materials constructius (teules i maons), així com escadussers fragments de ceràmica esmaltada en blanc amb decoracions blaves i grogues (datables d'època moderna: s. XVI-XVIII). 40-50 cm de potència. Fruit, possiblement del dipòsit de vessant.

UE 3: Substrat geològic: argiles margoses.

Un cop finalitzada l'excavació d'aquesta zona, amb resultats negatius, es valorà com prosseguir la prospecció a la zona per on passava la canalització. Com l'aigua ja estava tallada i el tub s'havia de canviar igualment, es consensuà amb totes les parts implicades continuar els rebaixos mecànics tallant, si era necessari, la canalització.

Es reprengueren aleshores els rebaixos, primer eliminant el tub d'una manera controlada (evitant així que les restes d'aigua existent dins el tub poguessin enfangar la zona de treball. Es rebaixà per sota de les terres remogudes (UE 4) en el moment de la instal·lació de la canalització¹⁶ fins arribar també al substrat geològic sense documentar rastres de la possible afectació de la fossa per les obres d'instal·lació del tub. A continuació, s'iniciaren els rebaixos, aquest cop abastant una superfície més gran i centrada de l'espai objecte d'estudi (vegeu pàg. 46, fotografies 1-3).

Poc a poc es retirà el substrat vegetal i s'inicià l'excavació en extensió de la UE 2. En un moment donat es localitzaren alguns còdols de 5-10 cm de diàmetre agrupats en una zona concreta, sense definir cap forma concreta¹⁷. S'aturaren els rebaixos mecànics i es procedí a netejar amb un xapo aquest sector. Mica en mica s'anà perfilant una fossa allargada, orientada aproximadament NW-SE, definida per un sediment més fosc i poc compactat (UE 5). Havíem localitzat la fossa del soldat republicà (vegeu pàg. 46, fotografies 4-6; i pàg 47, fotografia 1).

Un cop realitzada la documentació inicial, s'iniciaren els treballs d'excavació del sediment que emplenava la fossa. Es tractava d'un sediment argilós, poc compactat, lleugerament grumollós, amb presència d'algunes graves subarrodonides. A uns 30 cm de profunditat, a l'extrem meridional de la fossa es localitzaren les primeres evidències de l'enterrament: el crani. A la banda oposada, una mica més tard, tot i que a menys profunditat (uns 12-15 cm), aparegueren les falanges dels peus. Es confirmava que a

¹⁶ Val a dir que en paral·lel a la canonada de plàstic es localitzà una altra canonada en desús (tipus uralita), que era la que antigament subministrava aigua al mas.

¹⁷ A posteriori ens hem plantejat que aquesta petita acumulació de còdols, coberta ben bé per 25-35 cm de sediment (UE 1 i 2), pogués formar part d'algun tipus de senyalització col·locada, en el seu dia pels germans Bartrina.

l'interior de la fossa hi havia les restes esquelètiques d'una inhumació primària d'un únic individu adult (vegeu pàg. 47, fotografies 2-3).

Mica en mica s'anà descobrint la resta de l'esquelet. Les restes òssies es trobaven articulades en decúbit supí, orientades aproximadament amb el cap a l'est, i els peus l'oest. En general els elements ossis de l'esquelet presentaven una coloració blanquinosa-groguenca, molt clara. Durant l'excavació de l'esquelet es va poder observar que, en alguns punts –i especialment entorn la pelvis o a la zona de la caixa toràctica–, el sediment no estava en contacte directe amb els ossos, sinó que hi havia entre 1-3 cm d'espai buit entorn d'aquests, compatible amb part del gruix que ocuparia el teixit tou de l'individu (vegeu pag. 47, fotografies 3-4, 6).

L'esquelet in-situ mantenia les extremitats superiors i inferiors en extensió, amb una semi-flexió bilateral i molt simètrica d'avantbraços, i amb les mans a abdomen. Les restes mantenien les articulacions anatòmiques de forma estricta majoritàriament (ATM, espatlla, colze, canell, maluc, genoll, turmell i peu drets, i colze, canell, maluc, genoll, turmell i peu esquerres). Destacar la bona articulació de l'estèrnum a la cintura escapular. L'articulació dels elements de l'espatlla esquerra es presentava de forma més laxa, així com els elements ossis de les mans, i les costelles (vegeu pag. 48, fotografia 2).

Aviat aparegueren alguns elements no ossis associat a l'individu: alguns botons de diferents tipologies i restes d'algunes peces de roba, sovint associades a la proximitat a alguns metalls. Aquests elements, que formarien part de la vestimenta que duia l'individu, sempre van ser localitzats a la meitat superior de l'esquelet (vegeu pag. 48, fotografies 3-5, i pàg. 49, fotografies 1 i 6; plànol 4).

Els ossos recuperats de la fossa no presenten alteracions tafonòmiques importants, la superfície cortical és fina, sense solcs ni rugositats, i es troben íntegres, a excepció de crani, mandíbula, algunes costelles esquerres, la part del manubri de l'estèrnum, la part proximal de cúbit dret i peroné esquerres, i elements de la mà esquerra. La detecció i avaluació d'aquesta fragmentació esquelètica va permetre reconèixer in-situ que bona part d'aquesta fragmentació corresponia a alteracions tafonòmiques, clarament pòstumes, mentre que les que afecten la zona cranial i els elements de la mà esquerra són fractures compatibles amb lesions *peri-mortem*. L'estudi posterior al laboratori ha permès confirmar aquesta atribució.

Durant les tasques d'exhumació de les restes, i seguint els protocols establerts, es van extreure tres mostres per a futures anàlisis genètiques, dues de dentals i una d'os:

primera i segona incisiva superior dreta (peces dentals 1.1 i 1.2), i falange proximal indeterminada de mà dreta¹⁸ (vegeu pàg. 50, fotografia 2).

Un cop exhumat l'esquelet es procedí a acabar d'excavar l'estructura, garbellant tot el sediment a la recerca de possibles restes no localitzades durant el procés d'excavació i exhumació.

Finalment es dugué a terme l'estudi i documentació de l'estructura. Es tractava d'una fossa simple, orientada aproximadament E-W, excavada en part a les argiles margoses de la UE 2 i en part al substrat geològic (UE-3). L'extrem oest (on se situaven els peus de l'individu), era més estret i rectilini, mentre que l'extrem oposat (on se situava el cap) era més arrodonit (vegeu pàg. 51, fotografies 2-5). El fons era pla. Les seves dimensions aproximades eren: 220 cm de longitud a la boca de l'estructura i 189 cm al fons de la mateixa, amb una amplada màxima de 74 cm i una profunditat de 50 cm a l'est de l'estructura i de 28 cm a la zona dels peus.

Un cop finalitzada la intervenció arqueològica, l'ADET va realitzar una sol·licitud a la SGMPDH per tal de que, abans de que es dugués a terme el rebliment definitiu de la fossa, es permetés els socis de l'ADET i a tothom a qui pogués interessar, veure-la i conèixer els resultats dels treballs de camp.

La SGMPDH, prèvia comunicació a la propietat i a la direcció de la intervenció, autoritzà, pel seu interès històric, posposar el rebliment de l'estructura fins el dissabte dia 1 d'agost (dia central de la Festa Major a Torelló).

Un cop autoritzat l'acte, els membres de l'ADET decidiren que, com a homenatge al soldat exhumat, portarien còdols a la zona perquè, tothom qui volgués, pogués dipositar-ne un dins la fossa fins a cobrir-la completament. Un petit i senzill homenatge que d'alguna manera perpetuaria per sempre més l'espai on havia descansat el soldat durant 76 anys. Significar que la persona que hi va dipositar el primer còdol va ser l'alcalde de Torelló, el Sr. Santi Vivet, que va visitar la fossa el dia abans (vegeu pàg. 51, fotografia 6).

¹⁸ Les restes es van traslladar al laboratori de DNA antic de la Unitat d'Antropologia del Departament de Biologia Animal, Vegetal i Ecologia de la Universitat Autònoma de Barcelona el dia 18 d'agost del 2015.

Tot i que la nit abans va haver-hi una forta tempesta que va deixar l'entorn força malmès, van assistir una seixantena de persones al senzill i emotiu acte de comiat (vegeu pàg. 52, fotografies 1-2).

Un cop finalitzat l'acte, es procedí a tapar la fossa, primer amb una lona de plàstic i, posteriorment, amb la mateixa terra extreta durant els treballs de prospecció arqueològica (vegeu pàg. 52, fotografies 3-4).

6. ESTUDI ANTROPOLÒGIC DE LABORATORI

El grau de preservació esquelètica és del 100%, i la conservació òssia és molt bona. S'han recuperat tots els elements esquelètics de l'individu excepte la cinquena falange proximal de la mà dreta (figura 1, i inventari a l'annex). Alguns ossos de l'esquelet presenten una coloració verdosa, compatible amb l'oxidació d'un metall proper; aquest tacat es troba a diàfisi de cúbit esquerre, les costelles 3a-5a dretes, i la part superior de la branca mandibular dreta (figura 2).

Figura 1: Reconstrucció al laboratori de les restes del Mas del Puig – Puigdesalit (Torelló, Osona).

Figura 2: Elements esquelètics que presenten una coloració verdosa-blavosa compatible amb l'oxidació d'un metall proper: diàfisi de cúbit esquerre (dalt), costelles 3a, 4a i 5a esquerrres (baix esqu.), i part externa del procés coronoide de la mandíbula dreta (baix dreta).

Les restes òssies exhumades corresponen a un individu masculí de 25-30 anys d'edat (figura 1), i una estatura mitjana de 167,41 cm calculada a partir del fèmur esquerre. A la cresta ilíaca de coxals s'observa la línia de fusió epifisària, i l'epífisi esternal de les clavícules no ha acabat la seva fusió. Tant els coxals com el crani presenten trets morfològics clarament masculins; a nivell posterior de crani s'observa un desenvolupament important de l'ini i dels relleus de l'os occipital, i l'apòsifi mastoide és robusta (figura 3). Els índexs antropomètrics indiquen una morfologia cranial arrodonida en norma superior (braquicrani), amb un front ample (eurimetop), i crestes frontals intermitges. Les sutures cranials es presenten parcialment obliterades. A nivell postcranial presenta un desenvolupament de la musculatura d'extremitat tant superior com inferior entre feble i moderat (euribràquia a hùmers, eurolènia a cúbits, eurimeria a fèmurs, i euricnèmia a tíbies).

Figura 3: Les característiques morfològiques de crani i coxal de l'individu de Puigdesalit són clarament masculines: norma lateral dreta del crani, s'assenyala la cresta a occipital (esquerra). Les restes corresponen a un individu jove: detall de la superfície auricular del coxal dret (dreta).

Figura 4. Visió posterior del sacre de l'individu, amb un defecte congènit compatible amb raquisquisi tipus III.

Com a trets individualitzadors l'esquelet presenta una anomalia a la part posterior del sacre, compatible amb espina bífida (anomenada també raquisquisis posterior), desordre congènit molt freqüent que afecta la columna vertebral. L'alteració consisteix en la fusió incompleta o nul·la dels arcs vertebrals, i pot donar lloc a problemes del tancament del canal neural. Existeixen varis graus d'afectació, des de la simple fissura, a l'absència completa dels arcs vertebrals. Quan la fusió és mínima, les manifestacions clíniques poden passar desapercebudes, però si la separació és gran, el teixit nerviós sense protecció d'estructures òssies queda exposat a l'exterior, el que

pot comportar greus problemes clínics. L'espina bífida és més freqüent a la regió sacre, tot i que pot presentar-se a qualsevol part de la columna vertebral, i esdevé més greu quan més alta sigui la seva localització. L'esquelet en estudi presenta l'os sacre amb dehiscència S5, S4, S3 sense arribar a l'apòsifi espinosa S2; correspon a la raquísqusi tipus III (Testut i Latarjet, 1985), probablement asimptomàtica en vida de l'individu (figura 4).

A nivell dental també presenta trets individualitzadors, com són l'agenèsia dels incisius inferiors centrals (peces 4.1 i 3.1), el diastema entre els dos incisius laterals presents, l'agenèsia del segon premolar superior esquerre (peça 2.5), i les pèrdues *ante-mortem* dels primers molars inferiors (peces 4.6 i 3.6). També s'ha estudiat una peça dental de morfologia anòmala ocupant l'espai del tercer molar superior esquerre (peça 2.8) – absent –, de dimensions molt reduïdes (perímetre màxim de 16 mm) i amb l'arrel sense finalitzar el seu creixement. Les característiques són pròpies de les peces dentals supranumeràries. Presenta retrocés alveolar generalitzat i cúmuls de càlcul dental, especialment important a les peces anteriors (figura 5).

Figura 5. S'han observat caràcters dentals individualitzadors: agenèsia de tres peces dentals: 2.5, 4.1 i 3.1 (assenyalades en groc), diastema entre els incisius inferiors, (A i B) i una peça dental superior de morfologia anòmala (C i D). De forma generalitzada presenta retrocés alveolar i cúmuls de càlcul dental (B i C).

En relació amb la patologia *ante-mortem*, l'individu presenta lesions a l'esquelet axial

Figura 6: Visió inferior de la vèrtebra dorsal D7 amb l'empremta d'un nòdul d'Schmorl.

afectant les vèrtebres dorsals D7 i D12, i la primera lumbar L1, en forma d'impressions als cossos vertebrals compatibles amb els nòduls Schmorl (figura 6). Els nòduls o hèrnies d'Schmorl, són força comuns i no solen causar símptomes, esdevenen un reflex del desgast de la columna vertebral. És freqüent entre esportistes, i en els processos degeneratius de la columna vertebral com l'artrosi, i com a conseqüència de traumatismes de certa rellevància.

Els ossos de l'esquelet que presentaven fragmentació no tafonòmica durant l'exhumació de les restes, són: crani, mandíbula, i II i III metacarpià esquerre. La reconstrucció i estudi d'aquests elements es descriuen a continuació:

a) Fractures de crani (figura 7)

En norma frontal s'observa una fractura *peri-mortem* del massís facial tipus Lefort III, separant l'esplacnocrani (figura 8). Al maxil·lar dret presenta una fractura comminuta que afecta també a les peces dentals posteriors. Es conserva parcialment a l'alvèol un fragment de la peça 1.7 amb una alteració de color, compatible amb l'oxidació d'una metall proper (figura 9). A la part medial del marge de l'òrbita esquerre s'observa un orifici arrodonit, amb bisell intern, d'uns 11,63 mm de diàmetre màxim. A partir d'aquesta lesió anterior es detecta una fissura irradiada que travessa l'os frontal, i acaba a uns 15,86 mm de la sutura coronal, i una fractura horitzontal, que separa al marge de l'òrbita esquerre (figures 10 A i B, i 13).

Figura 7: Vista superior del crani i fragments corresponents a les lesions peri-mortem, prèvia reconstrucció al laboratori.

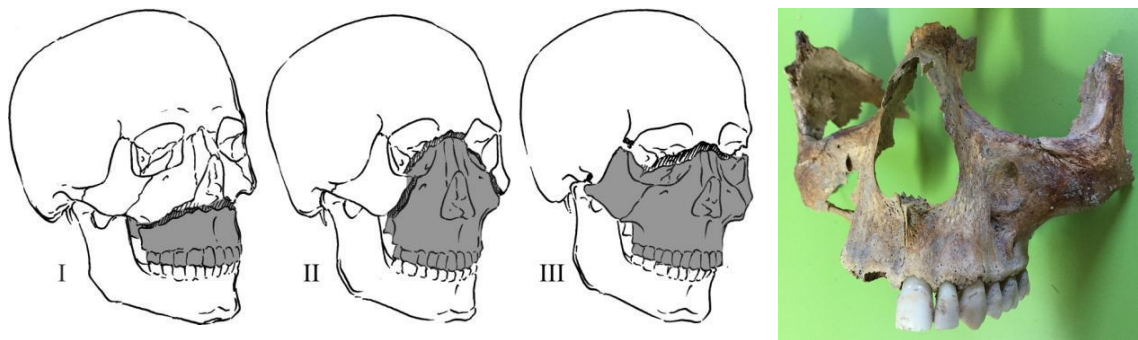

Figura 8: Esquemes dels diferents tipus de fractura Le Fort. Esplancnocrani de l'individu després de la seva reconstrucció al laboratori.

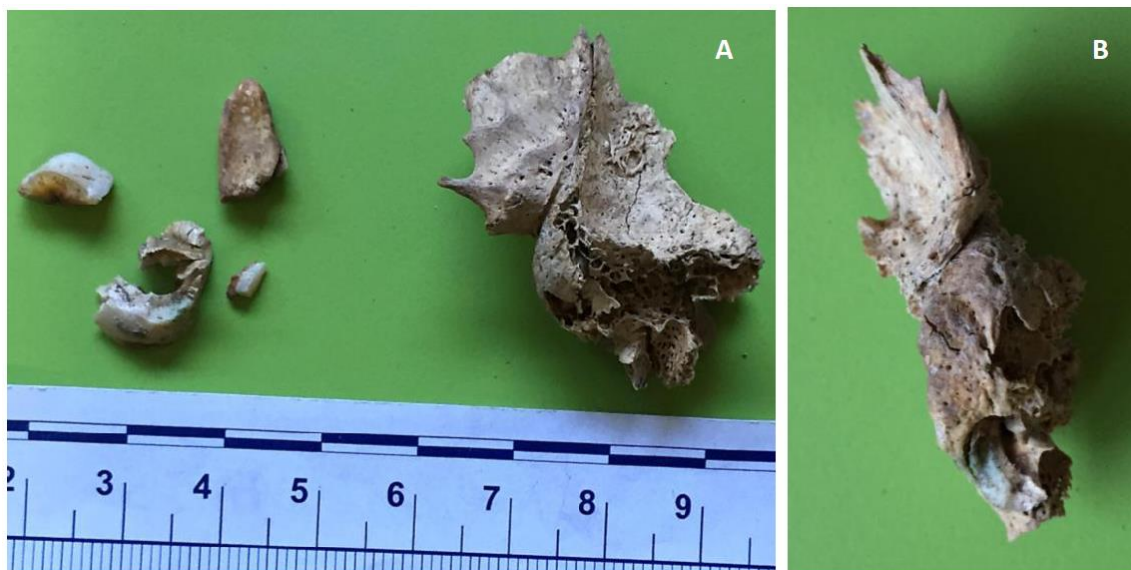

Figura 9: Fractura comminuta de maxil·lar dret i de les peces dentals posteriors (A). Detall de l'alvèol amb l'arrencament del molar 1.7 fracturat *peri-mortem*. Es pot observar una alteració de color compatible amb l'oxidació d'un metall proper (B).

En norma inferior s'observa una fractura comminuta afectant la part esquerra de l'occipital propera al foramen màgnum, apòfisi mastoide esquerra, esfenoides, i apòfisi estiloides. S'observa una deformació plàstica de tota aquesta zona inferior de crani, i la separació total del maxil·lar. La reconstrucció al laboratori permet observar un orifici el·lipsoïdal d'uns 10,52 mm de diàmetre màxim a la part posterior esquerra limitant el foramen màgnum; una part del marge d'aquest orifici presenta un bisell extern. S'observen tres fissures irradiades: a) fissura que s'expandeix per la part lateral posterior dreta del foramen màgnum; b) fissura que s'expandeix cap a la part basal entre el còndil occipital dret i l'apòfisi mastoides dreta, propera al canal hipoglossa; i c) fissura que s'expandeix per la part basilar esquerra (figures 10 C i D, i 13).

Figura 10: Norma frontal (A i B) i inferior del crani (C i D). Lesió *peri-mortem* al frontal prèvia reconstrucció (A), i reconstruïda parcialment; s'assenyala l'orifici reconstruït, la fissura irradiada, i la fractura horitzontal (B). Lesió *peri-mortem* a occipital prèvia reconstrucció (C), i reconstruïda, orientant les fissures irradiades i l'orifici amb bisell extern.

En norma lateral dreta s'observa una fractura comminuta del parietal, afectant la part anterior propera al marge lateral de l'òrbita (fissura zigo-frontal) i de l'esfenoides (ala major). També s'observa una fissura irradiada expandida des del segon terç anterior del parietal cap a part posterior. L'arc zigomàtic es troba fracturat per la part posterior de la sutura zigo-temporal (figura 11 A).

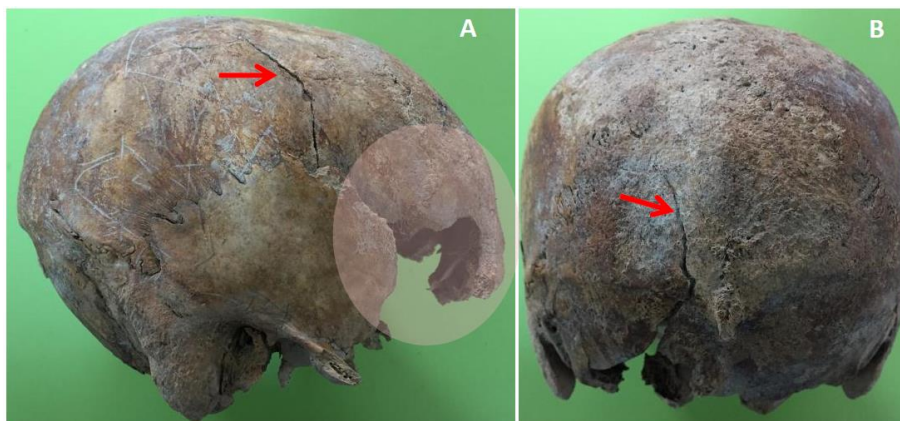

Figura 11: Norma lateral dreta on s'assenyala la fissura irradiada, i la fractura comminuta (A). Norma posterior on s'assenyala la fissura irradiada (B).

En norma posterior es poden observar dues fissures irradiades, expandides des de la fractura comminuta de la part inferior del crani, propera a foramen màgnum: a) fissura que inicia a la part inferior esquerra de l'occipital (propera a mastoide esquerra) i s'expandeix cap a la sutura lambdoidea a uns 30,22 mm del punt asterion esquerra; b) fissura que també inicia a la part inferior esquerra de l'occipital i s'expandeix cap al lateral esquerra d'ini, i finalitza propera a la sutura lambdoidea (figures 11 B).

En norma lateral esquerra s'observa una fractura comminuta del parietal, temporal i esfenoides esquerra. S'observen tres fissures irradiades: a) fissura que s'expandeix cap a la zona més posterior del parietal esquerra finalitzant a la sutura sagital (a uns 17 mm de lambda); b) fissura que s'expandeix cap al temporal esquerra amb afectació lleu d'apòfisi mastoïdes; c) fissura que afecta el canal acústic (figures 12 i 13).

Figura 12: Norma lateral dreta amb la lesió *peri-mortem* prèvia reconstrucció (A), i reconstruïda parcialment; s'assenyalen les fissures irradiades (B).

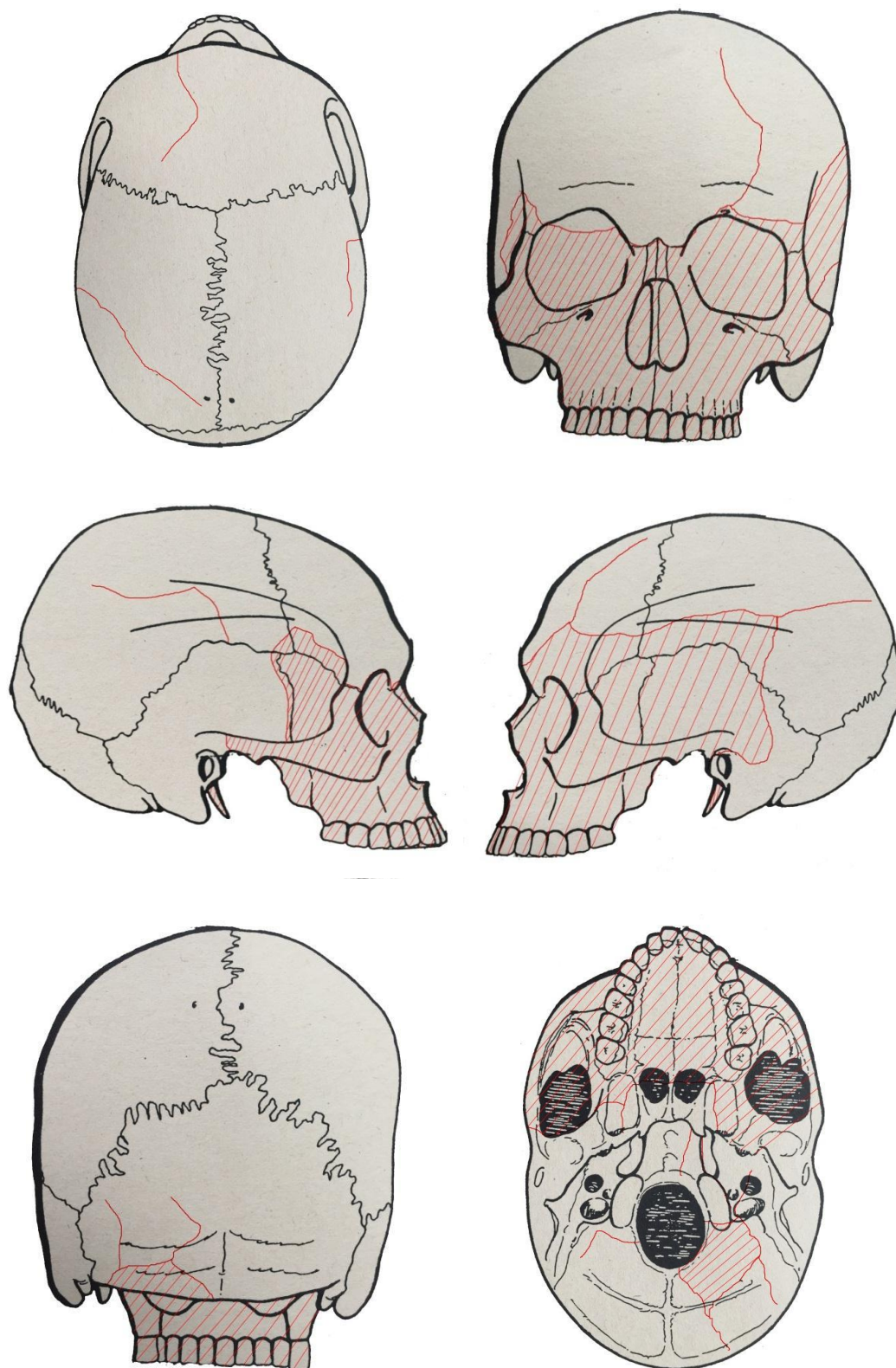

Figura 13: Crani de l'individu de Torelló en forma d'esquemes, on s'assenyalen les lesions *peri-mortem* analitzades; les zones remarcades en vermell corresponen a les fractures comminuta, i les línies a les fissures irradiades.

b) Fractures a mandíbula

Presenta una fractura comminuta a l'angle mandibular dret i una fissura paral·lela de traç en forma de "V" que travessa el cos mandibular cap a la part mesial de l'alvèol de la peça dental 4.7. La fractura a l'angle presenta el bisell extern, i deixa a la vista el teixit esponjós. La reconstrucció al laboratori indica la pèrdua la substància òssia a nivell de la branca (figura 14).

Figura 14: Fractura comminuta de l'angle mandibular dret (A). Detall del bisell de la fractura que s'observa a nivell extern de la hemi-mandíbula dreta (B). Visió superior de la mandíbula fracturada (C) i reconstruïda al laboratori (D). Hi ha una pèrdua de material ossi (E).

c) Fractures a metacarpians

A nivell de la mà esquerra presenta fractures comminuta als II i III metacarpians. A la faceta articular proximal del II metacarpia es poden observar fractures irradiades. La comminució és més alta en el cas del III metacarpia, i afecta la meitat proximal de l'os. El bisell extern de les fractures es localitza a la part dorsal dels metacarpians mentre que s'observa bisell intern a la part palmar (figures 15 i 16).

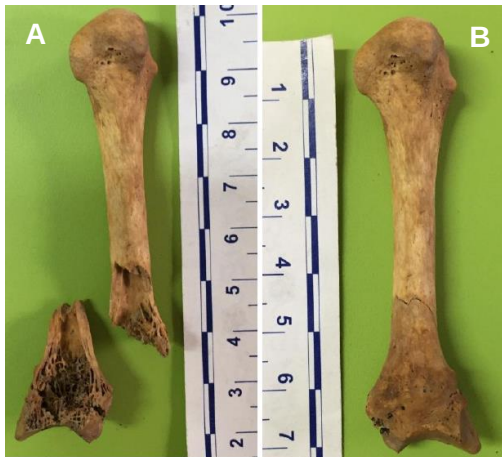

Figura 15: Fractura del II metacarpà esquerre reconstruït parcialment (A) i de forma total al laboratori (B).

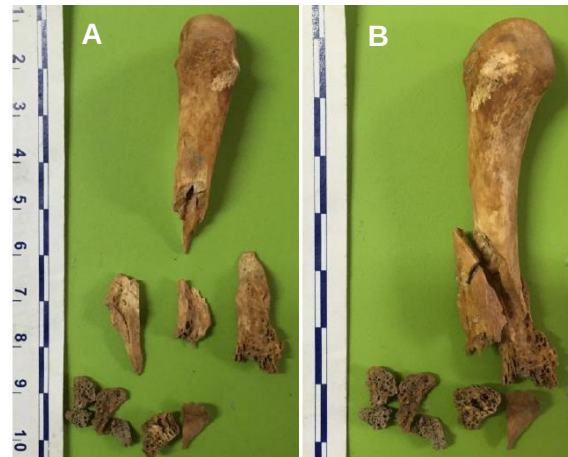

Figura 16: Fractura comminuta del III metacarpà esquerre (A) i la seva parcial reconstrucció al laboratori (B).

En conclusió, a partir de l'estudi al laboratori és possible determinar un nombre mínim de 5 lesions *peri-mortem* produïdes pel pas de projectil d'arma de foc: tres a nivell cranial, i dos a nivell de la mà esquerra. Les lesions a crani són compatibles amb l'entrada d'un únic projectil a nivell d'esplancnocrani, per la cara, i sortida per la part baixa de l'occipital (figures 17 i 18). A nivell de la mà, es determina l'entrada del projectil per la part palmar, i la sortida per la zona dorsal.

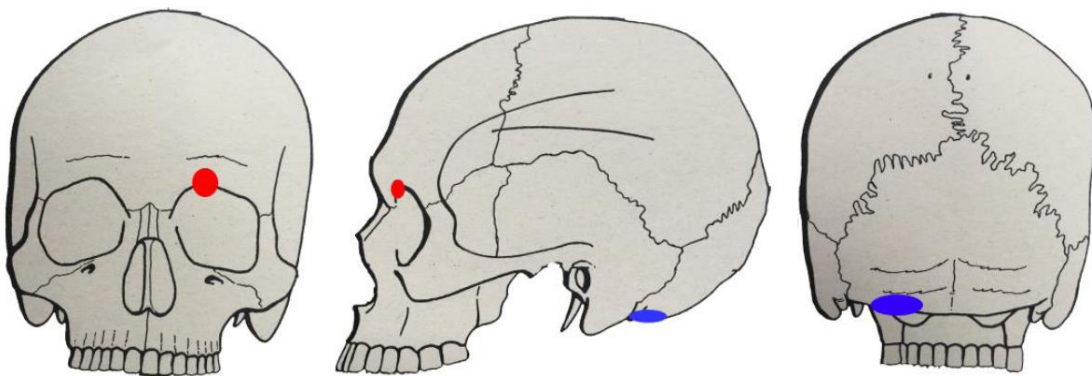

Figura 17: Esquema de l'entrada (en vermell) i la sortida (en blau) del projectil d'arma de foc que impacta a crani. (Norma frontal, norma lateral esquerra i posterior).

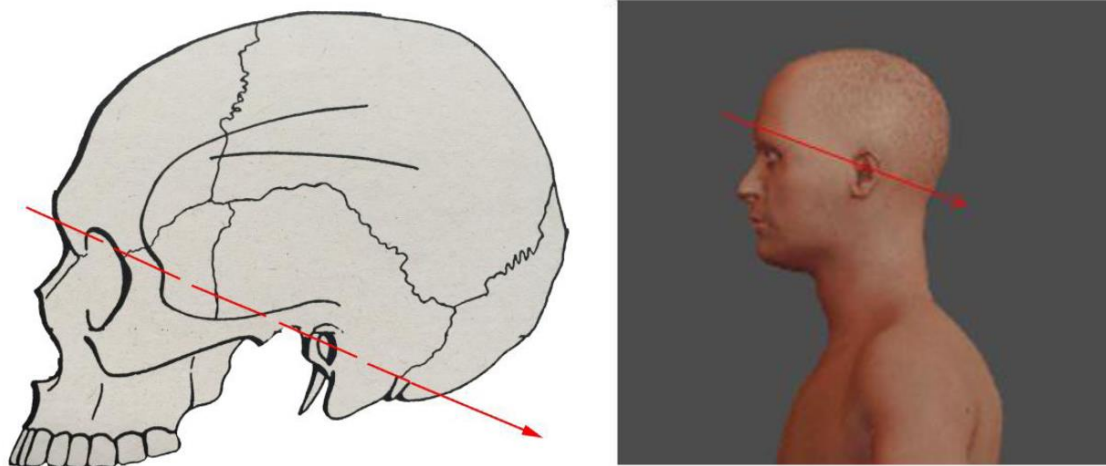

Figura 18: Trajectòria del projectil, amb entrada a nivell anterior, i sortida a nivell posterior, en esquema (esquerre) i simulació (dreta).

És possible plantejar dues hipòtesis, la que explica les lesions descrites a partir d'un únic impacte, que afectaria crani i mà simultàniament, i que per tant implicaria suggerir que la posició de l'individu al moment de rebre l'impacte va ser protegint-se la cara amb la mà esquerra (posició d'acte reflex de defensa de la cara), i una altra que explica les lesions de crani i de la mà per separat, i que per tant implica forçosament un nombre mínim de dos impactes de projectil, un a crani, i l'altre a mà esquerra.

7. ESTUDI DELS MATERIALS ARQUEOLÒGICS NO OSSIS

Durant els treballs de camp es van localitzar tota una sèrie d'elements que, ja en aquell moment, van poder ser associats majoritàriament a la vestimenta que duia l'individu quan va ser enterrat. Durant els treballs de la recuperació de les restes va prevaler la seva preservació (extraient les peces sovint amb el sediment que tenien adherit), per sobre de la seva identificació a camp. Tots els elements no ossis que es van recuperar van ser individualitzats i situats mitjançant el programari SIG a partir de la fotografia digital georeferenciada, prenent-se les seves cotes relatives.

Un cop al laboratori es procedí a una neteja mecànica en sec de tots els elements. En cas de que fos necessari es procedí també a una neteja en humit, amb aigua desmineralitzada i alcohol (1:1).

Un cop net, l'inventari¹⁹ i estudi dels materials serví per confirmar la hipòtesi plantejada durant els treballs de camp: pràcticament tots els elements poden ser associats a la vestimenta de l'individu inhumat.

En aquest sentit es recuperaren diferents tipus de roba que, per la seva localització, tipologia i proximitat de diferents tipus de botons, poden ser associats a diferents peces tèxtils. Val a dir que la preservació dels teixits es pot relacionar directament, en molts dels casos, al seu contacte amb elements metàl·lics²⁰. Concretament es recuperaren restes de teixits a l'alçada de la clavícula dreta (núm. 2, 3 i 11), i de la clavícula esquerra (núm. 1), sobre l'hemitòrax dret (núm. 5), sobre el cúbit dret (núm. 10), i sobre el cúbit esquerre (núm. 12) (vegeu plànol 4; pàg. 48, fotografia 3-5, pàg. 49, fotografies 1, 6). Alguns d'aquests elements, estaven coberts per un teixit, amb un ordit força gruixut, interpretable com restes de la manta amb la què, segons la seva descripció, els germans Bartrina embolcallaren el cos del soldat abans d'enterrar-lo (vegeu el document 2, pàg. 40). Aquest és el cas dels números 1, 5, 10, 11 i 12. Altres peces de roba poden ser atribuïbles a una camisa (núm. 5 i 12), i a una guerrera (núm. 1, 5, 10, 11 i 12) (vegeu fotografies pàg. 53-57).

De la mateixa manera, els botons recuperats fan pensar en l'existència de diferents peces de roba (vegeu plànol 4; fotografies pàg. 53-57). Així, serien botons –de pasta o de nacre–, atribuïbles a una camisa els números 2, 5 i 7). Els números 3, 5, 6 i 8

¹⁹ Val a dir que alguns d'aquests materials recuperats, tant per la seva mateixa naturalesa com pel seu estat de conservació, contenen diferents tipus de materials, per tant, un mateix número d'inventari pot contenir més d'un element.

²⁰ Sovint les substàncies químiques que es desprenen durant el procés d'oxidació dels metalls actua com a conservant de teixits fàcilment peribles.

serien atribuïbles als botons –de pasta?–, per cordar una guerrera. Els números 4 i 9 podrien correspondre a botons de butxaca d'aquesta guerrera. Finalment, tot i que no es tracta d'un botó, però sí d'un element amb la mateixa funcionalitat, en el conjunt que suposa el número d'inventari 11, s'ha recuperat una gafa (vegeu pàg. 55, fotografies 5-6).

Figura 19: Recreació d'un capità del Cos d'Enginyers de l'exèrcit regular republicà amb el seu uniforme reglamentari (1936) Font: <http://miniaturasjm.com/uniformologia/uniformes-espaules- guerra-civil-espaola/> [Consulta: novembre de 2015].

D'altra banda, segurament els elements més significatius localitzats durant aquest estudi de materials ha estat la descoberta de sengles insígnies del Cos d'Enginyers. Durant la neteja dels números d'inventari 1 i 11 s'ha pogut distingir la presència d'un element metàl·lic cobert per una capa de teixit gruixut (possiblement les restes de la manta col·locada pels germans Bartrina). Un cop retirat parcialment aquest teixit i netejat l'element metàl·lic, s'ha pogut comprovar que en ambdós casos es tracta d'una insígnia en forma de torre brodada amb fil metàl·lic (daurat?), atribuïble al Cos d'Enginyers (vegeu pàg. 53, fotografia 3 i pàg. 56, fotografia 4). Ambdós coordenats se situaven sobre sengles clavícules (vegeu plànol 4, fet compatible amb que aquests emblemes estiguessin enganxats a les solapes de la guerrera²¹ que duria el soldat en el moment de la seva mort.

Entre els teixits i botons que conformen el número d'inventari 5, localitzat, com hem dit, sobre l'hemitòrax dret (vegeu plànol 4), s'han identificat teixit una altres brodats amb fil metàl·lic que, pel seu estat de conservació, ens és difícil explicitar la seva funció. De totes maneres tot apunta que puguin tractar-se d'embellidor/revora del teixit o bé un emblema brodat, possiblement, sobre la butxaca dreta de l'abric (vegeu pàg. 54, fotografia 3-5).

²¹ En el relat del testimoni del Sr. Bartrina (Vilar, 1984: 36) s'hi descriu que els germans van regirar les butxaques de la guerrera del soldat buscant-hi la documentació del soldat (vegeu pàg. 41).

Figura 20: Guerrera reglamentària d'un comandant del Cos d'Enginyers republicà. Pot observar-se les insígnies a les solapes, la tipologia dels botons i la graduació brodada a les mànigues (Font: <http://3.bp.blogspot.com/-tca4ghjPxT0/TgUHVp4oiol/AAAAAAAAAPo/aXBAs8dczNY/s1600/UNIFORME+GORRO.JPG> [Consulta: novembre de 2015]).

Figura 21: Guerrera de l'uniforme d'un brigada d'enginyers (ferrocarrils) del bàndol nacional. Es pot veure que els botons són pràcticament iguals que els recuperats a Torelló (Font: <http://www.elgrancapitan.org/foro/viewtopic.php?f=63&t=11669&start=150> [Consulta: novembre de 2015]).

Figura 22: Part superior d'un capot reglamentari del Cos d'Enginyers durant la Guerra Civil. Poden observar-se tant l'emblema com les gafes per tancar el coll (Font: <http://uniformesp.blogspot.com.es/2012/03/capote-manta-de-ingenieros-1926-1943.html> [Consulta: novembre de 2015]).

Figura 23: Guerrera d'un capità del Cos d'Infanteria. Es pot observar que a les mànigues hi ha brodada la graduació (Font: <http://cloud2.todocoleccion.net/militaria-uniformes-espanoles/tc/2014/12/14/22/46726814.jpg> [Consulta: novembre de 2015]).

Tot i que en els nostres treballs de laboratori no hem pogut observar evidències que demostrin que els teixits inventariats com a els números 10 i 12, localitzats sobre sengles parts distals dels cúbits (vegeu plànol 4), contenen metalls, és molt possible que així sigui²². De confirmar-se la nostra hipòtesi, és molt possible que en aquesta zona de la màniga de la guerrera hi hagués brodada la graduació²³ del soldat.

En darrer terme cal esmentar l'absència de restes atribuïbles a pantalons i, sobretot, a botes. Aquest fet encaixa perfectament amb el testimoni del Sr. Bartrina²⁴.

---

²² No hem volgut intentar desmuntar aquesta acumulació de teixits per evitar malmetre'ls. Esperem que durant els treballs de consolidació de les restes que s'han de dur a terme en breu a l'Escola Superior de Conservació i Restauració de Béns Culturals de Catalunya es pugui treure l'entrellat d'aquesta incògnita.

²³ En el mateix document, el Sr. Bartrina (Vilar, 1984: 36) esmenta que el soldat era un "oficial roig". D'altra banda, a la informació recollida per la SGMPDH en el buidat del diari d'operacions de la 82 Divisió franquista els dies 4 i 5 de febrer de 1939 s'hi recull que "*se consigue capturar un Comandante y un Capitán de Ingenieros*" (vegeu pàg. 5).

²⁴ En el mateix document (Vilar, 1984: 36) s'hi descriu que el soldat "de cintura en avall només portava els calçotets" (vegeu pàg. 41).

8. CONCLUSIONS

Podem concloure que en aquesta intervenció arqueològica s'han exhumat i estudiat les restes procedents dels entorns de la casa de pagès de Mas del Puig – Puigdesalit (Torelló) dipositades en una fossa simple. El sediment que rebria l'estructura no presentava una compactació important, i es van observar forats d'espai buit entre les restes de l'individu.

Les restes corresponen a una inhumació primària individual d'un individu de sexe masculí de 25-30 anys d'edat i una estatura mitjana de 167,41 cm. L'esquelet es va trobar articulat en decúbit supí, amb extensió d'extremitats inferiors, i semi-flexió de les superiors amb les mans a abdomen. La posició de l'esquelet suggereix un dipòsit intencionat de l'individu, ben enterrat per algú (els germans Bartrina), que hauria excavat una fossa i el va col·locar a dins. Probablement el cos es va dipositar a l'estructura poc després de la mort, però passada ja la fase de *rigor-mortis*.

Es van recuperar objectes vinculats amb les restes, com botons de diversos tipus, i restes de metall (destaquen sengles insígnies del Cos d'Enginyers), i teixits a la meitat superior del cos. L'estudi d'aquests materials sembla confirmar tant el relat del Sr. Bartrina (recollit per J.M. Vilar (1984: 36) com la informació recopilada per la SGMPDH en el buidat del diari d'operacions de la 82 Divisió franquista els dies 4 i 5 de febrer de 1939, en què es descriu que en aquesta fossa s'hi hauria enterrat un oficial –un capità o un comandant– pertanyent al Cos d'Enginyers de l'exèrcit republicà.

L'estudi ha permès identificar fractures *peri-mortem* a nivell de cranial, afectant diversos punt de crani i mandíbula, i de la mà esquerra, afectant dos metacarpians, compatibles amb el pas de projectil per arma de foc. El nombre mínim d'impactes és d'un, ja que amb un únic projectil es podrien haver lesionat a la vegada els elements esquelètics fracturats *peri-mortem*.

9. BIBLIOGRAFIA

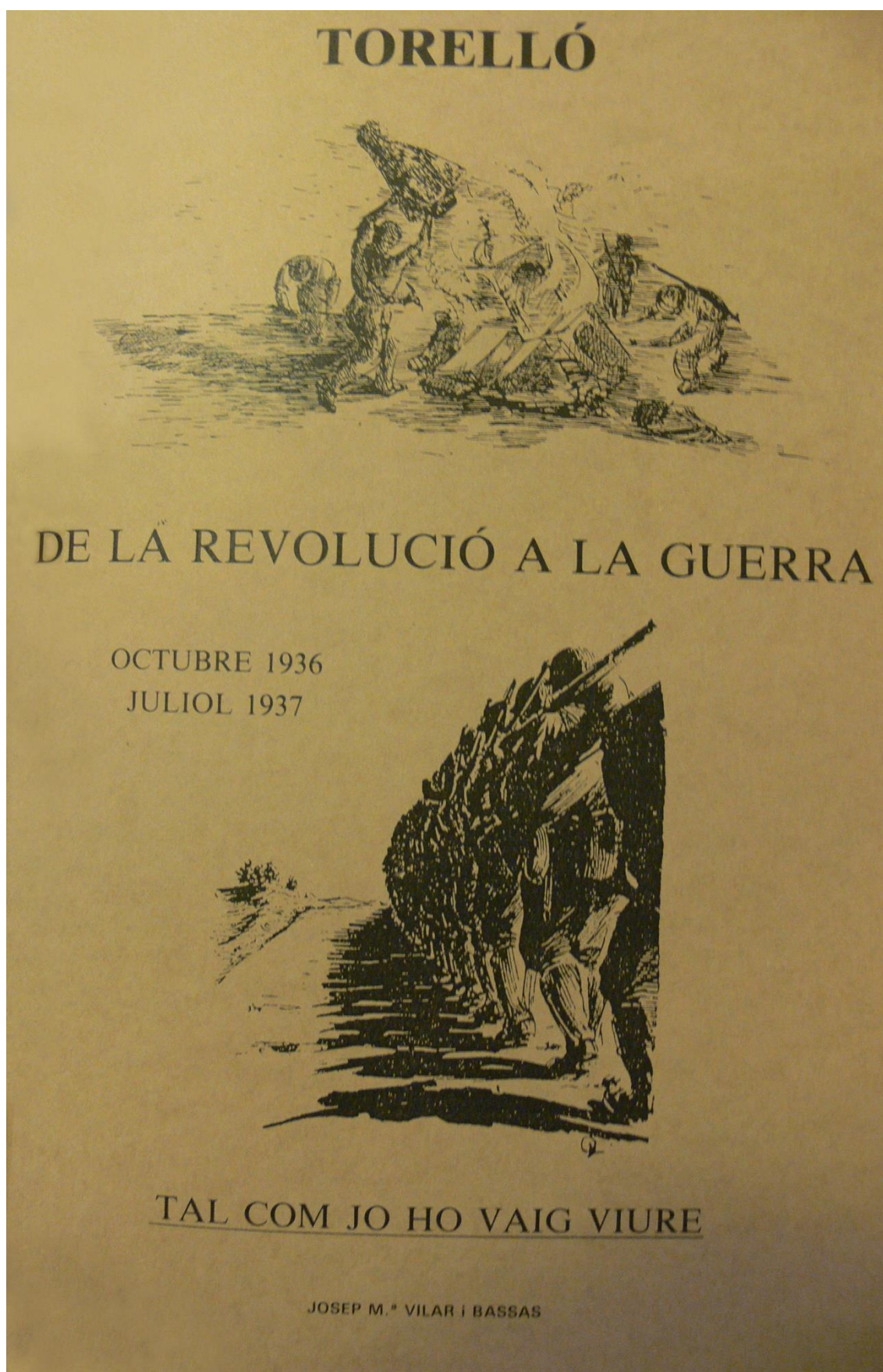
- ACSÁDI GY, NEMESKÉRI J. 1970. *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest.
- ALEMAN I, BOTELLA M, RUIZ L. 1997. *Determinación del sexo en el esqueleto postcraneal. Estudio de una población mediterránea actual*. *Archivo Español de Morfología* (2):7-17.
- BARAYBAR JP, GASIOR M. 2006. Forensic anthropology and the most probable cause of death in cases of violations against International Humanitarian Law: an example from Bosnia and Herzegovina. *Journal of Forensic Science* 51, 103-108.
- BLACK S, SCHEUER L. 1996. Age changes in the clavicle: From the early neonatal period to skeletal maturity. *International Journal of Osteoarchaeology* 6(5):425-434.
- BERRYMAN HE, SYMES SA. 1998. Recognizing gunshot and blunt cranial trauma through fracture interpretation A: Reichs K.J. (Ed.), *Forensic Osteology. Advances in the Identification of Human Remains*. Charles C Thomas Publisher, LTD. Springfield, pp.333-351.
- BROOKS ST, SUCHEY JM. 1990. Skeletal age determination based on the os pubis: A comparison of the Acsadi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods. *Human Evolution* 5:227-238.
- BROTHWELL D. 1981. *Digging up Bones*. London: British Museum (Natural History).
- BUCKBERRY JL, Chamberlain AT. 2002. Age estimation from the auricular surface of the ilium: A revised method. *American Journal of Physical Anthropology* 119(3):231-239.
- BUIKSTRA J, UBELAKER D. 1994. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains: *Arkansas Archaeological Survey Research Series*, 44.
- CAMPILLO D. 2001. *Introducción a la Paleopatología*. Barcelona: Edicions Bellaterra SL.
- CATTANEO C. 2007. Forensic anthropology: developments of a classical discipline in the new millennium. *Forensic Science International* 165, 185-193.
- CRÉTOT M. 1978. *L'arcade Dentaire Humaine (Morphologie)*. París: Julien Prélat.
- CHIMENOS E, SAFONT S, ALESAN A, ALFONSO J, MALGOSA A. 1999. Propuesta de protocolo de valoración de parámetros en Paleodontología. *Gaceta Dental* 102:44-52.
- DIMAIO V, DIMAIO D. 2001. *Forensic Pathology* (Second Edition). CRC Press, Boca Raton, FL.

- DUDAY H, COURTAUD P, CRUBEZY E, SELLIER P, TILLIER AM. 1990. L'anthropologie "de terrain": reconnaissance et interprétation des gestes funéraires. *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, n.s., (3-4): 191-200
- ETXEBERRIA F. 2003. Lesiones por arma de fuego. Problemas médico-forenses. *Kirurgia* 4. San Sebastián.
- FEREMBACH D, SCHWIDETZKY I, STLOUKAL M. 1979. Recommendations for age and sex diagnoses of skeletons. *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris* 6(1):7-45.
- GILBERT BM, MCKERN TW. 1973. Method for aging female os-pubis. *American Journal of Physical Anthropology* 38(1):31-38.
- HARRIS E. 1979. *Principles of archaeological stratigraphy*, Londres, Academic Press, Hudson.
- ISCAN MY, LOTH SR, WRIGHT RK. 1984. Metamorphosis at the sternal rib end - a new method to estimate age at death in white males. *American Journal of Physical Anthropology* 65(2):147-156.
- ISIDRO A, MALGOSA A, Eds. 2003. *Paleopatología. La enfermedad no escrita*. Masson, SA. Barcelona.
- KANZ F, GROSSSCHMIDT K. 2006. Head injuries of roman gladiators. *Forensic Science International* 160, 207-16.
- LANGLEY NR. 2007. An Anthropological Analysis of Gunshot Wounds to the Chest. *Journal of Forensic Science* 52, 532-537.
- LOVEJOY CO, MEINDL RS, PRYZBECK TR, MENSFORTH RP. 1985. Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium - a new method for the determination of adult skeletal age at death. *American Journal of Physical Anthropology* 68(1):15-28.
- MAPLES WR. 1986. Trauma analysis by the forensic anthropologist A: Reichs, K. J. (Ed.), *Forensic Osteology: Advances in the Identification of Human Remains*. Charles C Thomas, Springfield, pp. 218-228.
- Martin R, Saller K. 1957. *Lehrbuch der Anthropologie*. Fischer G, editor. Stuttgart.
- OLIVIER G. 1960. *Pratique Anthropologique*. París: Vigot Frères.
- PINHEIRO J. 2006. Introduction to Forensic Medicine and Pathology. A: Schmitt A., Cunha E, SAFONT S, MALGOSA A, SUBIRA ME. 2000. Sex assessment on the basis of long bone circumference. *American Journal of Physical Anthropology* 113(3):317-328.
- SAUER NJ, 1998. The Timing of injuries and manner of death: distinguishing among antemortem, perimortem and postmortem trauma A: Reichs, K.J. (Ed.), *Forensic Osteology. Advances in the Identification of Human Remains*. Charles C Thomas Publisher, LTD. Springfield, pp.321-332.

- SOLÀ F. 1947. *Història de Torelló*. Barcelona: Gráficas Marina.
- SPITZ W. Gunshot wounds. A: Spitz W, Fisher R. (Ed.), *Medicolegal investigation of death: guidelines for the application of pathology to crime investigation*. Springfield: Charles C. Thomas, 1980, pp. 216–75.
- TESTUT L, LATARJET A. 1985. *Tratado de anatomía humana*. Vol. I. Salvat. Barcelona.
- TODD TW. 1920. Age changes in the pubic bone: I. The white male pubis. *American Journal of Physical Anthropology* 3:467-470.
- TUNG, T.A., 2007. Trauma and violence in the Wari empire of the Peruvian Andes: Warfare, raids, and ritual fights. *American Journal of Physical Anthropology* 133,941-956.
- TURNER CG, Nichol CR, Scott GR. 1991. Scoring Procedures for Key Morphological Traits of the Permanent Dentition: The Arizona State University Dental Anthropology System. In: Kelley MA, and Larsen CS, editors. *Advances in Dental Anthropology*. New York: Wiley-Liss. p 13-31.
- WALKER PL. 2001. A bioarchaeological perspective on the history of violence. *Annual Review of Anthropology* 30, 573-596.
- UBELAKER DH, 1996. The remains of Dr. Carl Austin Weiss: an anthropological analysis. *Journal of Forensic Science* 41, 60–79.
- VILAR JM, 1984. *Torelló de l'Alliberament a l'Aiguat, anys 1938 - 1940. Tal com jo ho vaig viure*. Autoedició.

10. ANNEX DOCUMENTAL

DOCUMENT 1: Portada del llibre *Torelló de l'Alliberament a l'Aiguat, anys 1938 - 1940. Tal com jo ho vaig viure*, de Josep Maria Vilar i Bassas (font: Arxiu personal X. Vilar).

NO OBSTANT, LA GUERRA ES LA GUERRA.

Mentre la Sessió o Reunió feta la tarda d'aquell 4 de febrer de 1939, en les dependències que utilitzava l'Ajuntament situat a la Casa Parrella, demostren un clima de serenitat magnífica, que sorprén en veure com alguns dels fins llavors membres de l'últim Ajuntament republicà fan entrega del poder, als nous membres que formaran la Nova Junta Provisional Municipal, i es retiren després de firmar l'última Acta anterior, i els nous torellonencs simpatitzants tots de les forces Nacionals, comencen a treballar pel bé de la població, com si es tractés d'un canvi dintre la normalitat, el relat que descriuré a continuació ens recordarà que la guerra continua amb tota crueltat.

Testimoni d'en Josep Bartrina - un vailet del Puig, en aquell temps - ens explica l'afusellament d'un Oficial roig, la nit del 4 de febrer de 1939.

Diu així: Des la casa del Puig, veiem perfectament tota la munió d'homes dels Nacionals, que llavors en deien "feixistes" que escampats arreu venien de Manlleu, per carenes i camins, camps i carreteres aquell 4 de febrer tan soleiat.

Serien les tres de la tarda quan la carena del Pla de l'Aire - actual situació dels dipòsits de l'aigua municipal - ja estava ocupada pel Nacionals, i veiem com un camió dels rojos es dirigia de Torelló cap a Manlleu amb una dotzena de soldats.

Al arribar més enllà de la casa de "La Creu", però abans de "La Cabanya", els Nacionals li dispararen uns ràfages d'ametralladora a les rodes deixant-lo inutilitzat, mentre els soldats rojos saltaven lleugers del camió i, camps a través, fugiren.

Com que mentre fugien ningú els disparà, no va haver-hi cap mort ni ferit.

Al apropar-se els soldats nacionals al camió, sortiren de la cabina dos oficials treient amenaçadorament llurs pistoles.

Reduïts amb certa violència - doncs un soldat va dislocar el braç d'un dels Oficials amb un cop de fusell - , foren detinguts evitant que es produïssin disparos.

Hores més tard, al vespre, els dos oficials estaven als baixos de la casa del Puig, custodiats pels soldats nacionals que feien guardia.

(Comenta en Josep Bartrina que pel que va entendre, creient que les tropes nacionals encara eren a Manlleu, anaven amb el camió i els soldats a volar el pontet de La Miranda, al costat del pas a nivell del tren, per després volar el de Torelló en retirada).

A la casa del Puig, s'hi va instal·lar el Comandant de les tropes Nacionals que alliberaren Torelló, i després de sopar, prop de les deu de la nit, sentiren a la part del darrera de la casa diverses ràfages d'ametralladora, que varen alarmar a la família.

Al preguntar al Cap de les tropes què eren aquells trets tant pròxims a la casa, contestà tranquil·lament: "Estaràn probando algún fusil ametrallador".

L'endemà cap allà a les dues de la tarda, quan les tropes ja estaven formades per marxar, varem engegar les vaques a pasturar un xic l'herba, i al voltar-ne una de jove que s'apartava del ramat, vaig trobar un home mort al peu d'un om en un planell.

Vaig cridar al meu germà Agustí que era allà a prop i varem girar-lo reconeixent un d'aquells dos Oficials rojos que havien detingut el dia abans.

Entre l'Agustí i jo, varem buscar a les butxaques de la guerrera, per si portava documents, però únicament li varem trobar tabac, que aprofitarem per fer un cigarret cada u dels germans, mentre comentàvem, que algún soldat hauria millorat el calçat i els pantalons, doncs aquell mort, de la cintura per avall tant sols portava els calçotets.

Després parlarem amb el pare, que va comunicar-ho a l'Alcaldia de Torelló, on considerant-ho un fet de guerra, varen decidir que l'enterressim en el mateix lloc.

Com que l'Agustí tenia alguna experiència de quan va ser en l'exèrcit roig, i abans de fugir de l'Hospital i venir a amagar-se a casa, ara doncs, entre els dos l'emboïllarem en una manta i l'enterrarem tant bé com varem saber a prop de l'om.

(Temps més tard varem saber que l'altre Oficial roig, s'escapà rostos avall en plena nit i voltant "La Carrera", baixà pels "Comuns", travessà el Ter i tornà a juntar-se amb els rojos que encara eren a "Conanglell", tot i que va dir que també anava descalç i amb poca roba.) "Fins aquí el testimoni d'en Josep Bartrina.

DOCUMENT 2: p. 36 del llibre *Torelló de l'Alliberament a l'Aiguat, anys 1938 - 1940. Tal com jo ho vaig viure*, de Josep Maria Vilar i Bassas (font: Arxiu personal X. Vilar).

tema: testimoni oral i visual de l'afusellament de un oficial
de la República

testimonis: Xavier Viver i Fabregó

Miguel

Mn. Joan Torra i Bitlloch

Sr. Josep Bartrina

(amo de la propietat)

(Rector de G. Pau i Pius de Torelló)

c/ St. Josep 41 Torelló

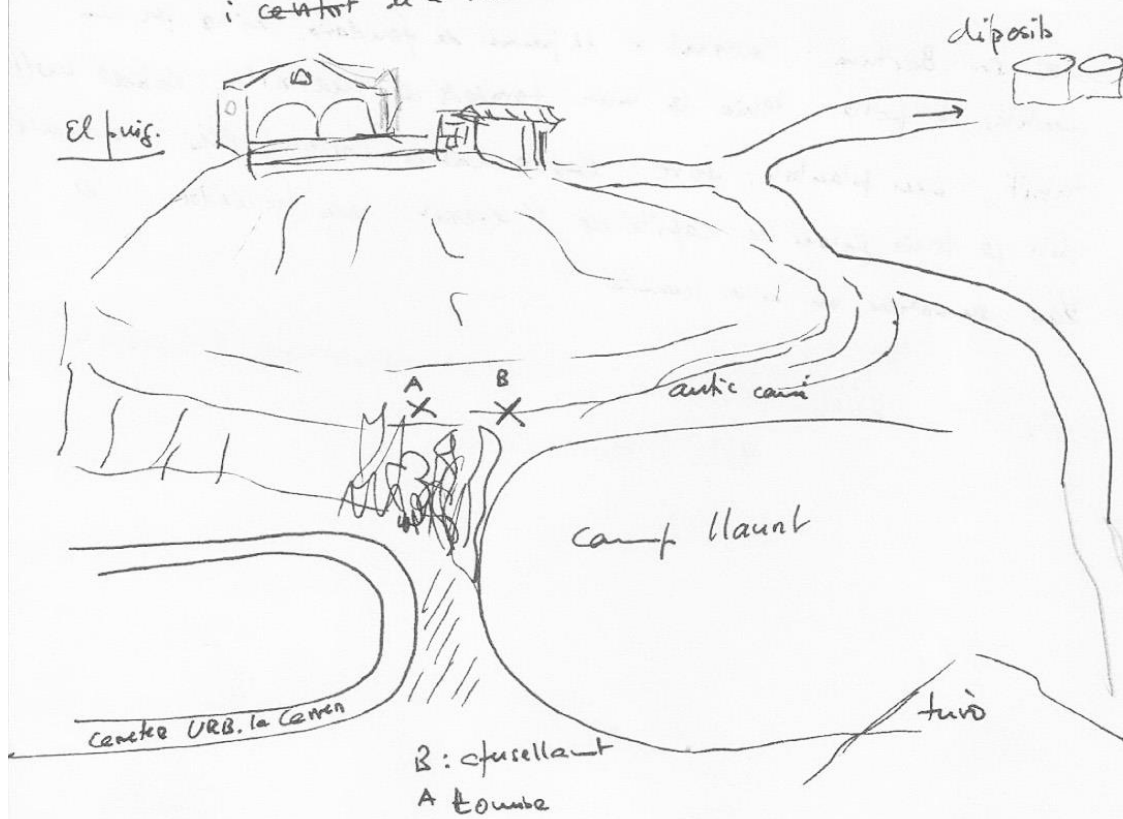
lloc: Mas del Puig (Puig d'assut) terme de Torelló

data: 4/ de Febrer 1989

data: 17 de Març del 2008

15.15 h. (dilluns) visita i transcripció dels llibres

Elements: premsa de fotografies del lloc i de l'afusellament
i còpia de la tomba.

DOCUMENT 3: Pàg. 1 del document redactat pel Sr. Xavier Viver Fabregó fruit de l'entrevista amb el Sr. Josep Bartrina i amb Mn. Joan Torra (17 de març de 2008).

transcripció escrita ~~de~~ de les fotos segons el Sr. Josep Bartrina: —

Eran els tres de la tarda a l'altura de la casa de la Creu a la sortida de Torelló en direcció a Manlleu fe el dia 4 de febrer de 1936 en plena retirada de les tropes republicanes un canvi amb una patrulla de soldats i el més opressiu un capità i un tinent tenien l'intenció de pensar a fer volar el pont de la unitat per tal d'aturar l'ofensiva "nacional" (alhora dita dels feixistes). Quan de sobte es van trobar amb una unitat de soldats a prop de 200. 300 m en direcció al pk d'el'aire (actualment

dintre Sr. Bartrina: entant a 10 pams de fondària. hi va fer un matalàs de palla. tenia la man foradada de uretalla, cabell molt tupit, ben plantat. jove, casta cabell castany llis (no ondulat) dir se tenia gelous de capità de l'exercit / era fermador, se van embolicar en una manta

DOCUMENT 3: Pàg. 2 del document redactat pel Sr. Xavier Viver Fabregó fruit de l'entrevista amb el Sr. Josep Bartrina i amb Mn. Joan Torra (17 de març de 2008).

1. El Sr. Bartrina i Mn. Torra acostant-se al paratge on indicà el lloc de l'enterrament del soldat. D'esquena, el Sr. Miquel Pujols, actual propietari del Mas del Puig. Al fons, el Mas del Puig – Puigdesalit.

2. Els mateixos protagonistes ja al lloc dels fets.

3. El Sr. Bartrina explicant als presents els detalls que recordava dels fets.

4. El Sr. Bartrina indicant exactament on recordava, junt amb el seu germà, haver enterrat als soldat. Al fons la urbanització de la Carrera.

DOCUMENT 4: Recull fotogràfic de la visita *in situ* al paratge en que el Sr. Josep Bartrina informava de la ubicació de l'enterrament del soldat (17 de març de 2008)²⁵.

²⁵ Fotografies originals del Sr. Xavier Viver, reproduïdes al bloc personal del Sr. Antoni Prat i Puig: <http://santuaribellmunt.blogspot.com.es/2015/07/curiositats-torello-el-soldat-del-puig.html> [consulta: novembre de 2015].

11. ANNEX FOTOGRÀFIC

1. Vista de la zona de treball des d'una perspectiva similar a la de la fotografia en què el Sr. Bartrina indicava on recordava haver enterrat al soldat (vegeu pàg. 43, fotografia 6).

2. Zona de treball un cop la retroexcavadora se situava a la zona del camí.

3. Inici de l'excavació de la rasa de prospecció amb culler a de neteja arran de camí per alliberar la zona per poder ubicar-hi la terrera.

4. Moments de confusió quan, pocs minuts després de l'inici dels treballs, la màquina perforà una canonada d'aigua potable.

5. Inici de l'excavació en extensió a l'oest de la canonada, un cop finalitzada la rasa de prospecció arran de camí.

6. Zona de l'altra banda de la canonada un cop s'arribà al substrat geològic amb resultats negatius.

1. Inici de l'excavació en extensió a l'est de la canonada.

2. Excavació en extensió a l'est de la canonada.

3. Moment en què s'aturà l'excavació mecànica en aparèixer indicis que feien sospitar algun canvi (una petita acumulació de còdols).

4. Delimitació manual de la fossa.

5. Ubicació de la fossa des d'una posició elevada.

6. Vista semi-zenital de la fossa.

1. Després de mesos de feina, un instant de gratificació. D'esquerra a dreta: Antoni Prat, Xavier Vilar, Miquel Pujols i Juli Cuéllar (Font: <http://santuaribellmunt.blogspot.com.es/> [novembre de 2015]).

2. Inici dels treballs d'excavació de la fossa (Font: <http://santuaribellmunt.blogspot.com.es/> [novembre de 2015]).

3. Alguns dels primers ossos començaven a aflorar. Es començaven a detectar espais buits a l'entorn dels ossos.

4. Documentació d'espais buits a nivell de la pelvis.

5. Aparició de les primeres restes de tèxtil associades a l'individu a nivell de la seva clavícula esquerra. S'observen també indicis de la presència de metalls (núm. 1).

6. Localització del tèxtil conservat a nivell de la clavícula esquerra (núm. 1). S'observen també les fractures cranials.

1. Entrevista de l'Agència Catalana de Notícies (ACN) a la Dra. Armentano durant els treballs d'exhumació de l'individu.

2. Les restes esquelètiques es mantenen articulades en decúbit supí, i semi-flexió d'avantbraços.

3. Restes de tèxtil sobre l'hemitòrax dret (núm. 5) i d'un botó (núm. 6).

4. Botó de guerrera (núm. 8)

5. Localització de tèxtil, un element metàl·lic (que resultà ser una insígnia), i d'una gafa sobre la clavícula esquerra (núm. 11).

6. Vista de detall del crani en què es poden observar les fractures *peri-mortem*.

1. Vista de detall de la caixa toràctica. Les articulacions anatòmiques es conserven de forma majoritàriament estricta, a excepció de l'articulació gleno-humeral esquerra i les costo-vertebrals.

2. Les articulacions metacarpo-falàngiques es trobaven desplaçades.

3. Vista de la cintura pelviana.

4. Vista dels genolls, amb sengles ròtules articulades.

5. Vista dels peus, amb tots els ossos en articulació estricta.

6. Vista de la caixa toràctica. S'observen les restes de roba conservades sobre sengles clavícules, sobre les costelles dretes i al terç medial del cúbit dret.

1. Vista de l'esquelet.

2. Moment en què s'extreien les mostres per les anàlisis de caracterització genètica (ADN).

3. Tasques de documentació de la inhumació (Font: <http://santuaribellmunt.blogspot.com.es/> [novembre de 2015]).

4. Tasques de documentació de la inhumació (Font: <http://santuaribellmunt.blogspot.com.es/> [novembre de 2015]).

5. Treballs d'exhumació de l'individu (Font: <http://santuaribellmunt.blogspot.com.es/> [novembre de 2015]).

6. Els treballs d'exhumació de l'individu s'allargaren fins ben entrada la nit. Cal agrair la col·laboració dels Mossos d'Esquadra i dels membres de l'ADET.

1. Exhumació del crani de l'individu il·luminats pels focus dels Mossos d'Esquadra (Font: <http://santuaribellmunt.blogspot.com.es/> [novembre de 2015]).

2. Vista zenital de la fossa un cop excavada.

3. Vista zenital de la fossa un cop excavada.

4. Vista zenital de la fossa un cop excavada.

5. Vista de la fossa des d'una perspectiva similar a la de la fotografia en què el Sr. Bartrina indicava on recordava haver enterrat al soldat (vegeu pàg. 43, fotografia 6).

6. Inici del rebliment simbòlic de la fossa amb còdols. Significar que la persona que va dipositar-hi el primer va ser l'alcalde de Torelló, el Sr. Santi Vivet, qui va visitar la fossa el dia abans (Font: <http://santuaribellmunt.blogspot.com.es/> [novembre de 2015]).

1. Rebliment simbòlic de la fossa amb còdols per part de membres de l'ADET i veïns de Torelló (Font: <http://santuaribellmunt.blogspot.com.es/> [novembre de 2015]).

2. La fossa un cop emplenada de còdols (Font: <http://santuaribellmunt.blogspot.com.es/> [novembre de 2015]).

3. Rebliment definitiu de la fossa, primer amb una lona i, posteriorment, amb part de la terra que s'extragué durant els treballs de prospecció (Font: <http://santuaribellmunt.blogspot.com.es/> [novembre de 2015]).

4. Estat final de la zona de treball després del rebliment definitiu de la fossa (Font: <http://santuaribellmunt.blogspot.com.es/> [novembre de 2015]).

5. Vista del Mas del Puig – Puigdesalit a peus de la qual es realitzaren els treballs aquí presentats.

6. Vista del Mas del Puig – Puigdesalit.

1. Façana sud del Mas del Puig – Puigdesalit.

2. Portalada de la façana sud del Mas del Puig – Puigdesalit, amb l'escut al capdamunt.

3. Núm. 1. Teixit (mínim de 2 tipus) amb una insígnia (torre) brodada amb fil metàl·lic (daurat?) del Cos d'Enginyers (=11).

4. Núm. 2. Teixit i botó tipus camisa (=5, 7).

5. Núm. 3. Teixit i anvers de botó de guerrera (=5, 6, 8).

6. Núm. 3. Teixit i revers de botó de guerrera (=5, 6, 8).

1. Núm. 4. Anvers de botó mitjà lateral tipus butxaca de guerrera (=9?).

2. Núm. 4. Revers de botó mitjà lateral tipus butxaca de guerrera (=9?).

3. Núm. 5. Teixit (2/3 tipus) amb metall associat (embellidor revora teixit? / emblema brodat a la butxaca?) i 2 botons (abric i camisa (=2, 7)).

4. Núm. 5. Teixit (2/3 tipus) amb metall associat (embellidor revora teixit? / emblema brodat a la butxaca?) i 2 botons (abric i camisa (=2, 7)).

5. Núm. 5. Detall del brodat amb fil metàl·lic.

6. Núm. 5. Detall d'un dels tipus de teixit d'ordit més fi (camisa?).

1. Núm. 5. Restes de teixit (guerrera?) i un botó associat.

2. Núm. 5. Diferents tipus de teixit. A dalt el que podrien ser restes d'una manta. Sota un teixit d'ordit més fi (camisa?).

3. Núm. 6. Anvers de botó de guerrera (=3, 5, 8).

4. Núm. 6. Revers de botó de guerrera (=3, 5, 8).

5. Núm. 7. Botó de camisa (=2, 5).

6. Núm. 8. Anvers de botó de guerrera (=3, 5, 6).

1. Núm. 8. Revers de botó de guerrera (=3, 5, 6).

2. Núm. 9. Fragment botó mitjà (=4?) i suport per cosir-lo (=14).

3. Núm. 10. Teixit i 2 botons de camisa de nacre (4 forats) localitzats sobre el terç medial del cúbit dret.

4. Núm. 11. Teixit (2 tipus) amb insígnia (torre) brodada amb fil metàl·lic (daurat?) del Cos d'Enginyers (=1).

5. Núm. 11. Gafa, vista frontal.

6. Núm. 11. Gafa, vista lateral.

1. Núm. 12. Anvers dels diferents tipus de teixit localitzats sobre el terç medial del cúbit esquerre.

2. Núm. 12. Revers dels diferents tipus de teixit localitzats sobre el terç medial del cúbit esquerre.

3. Núm. 13. Anvers de botó de camisa de nacre (2 forats).

4. Núm. 13. Revers de botó de camisa de nacre (2 forats).

5. Núm. 14. Fragment suport per cosir un botó (=9).

6. Núm. 15 i 16. 2 botons de camisa de nacre (2 forats) recuperats del garbell.

12. ANNEX D'ANTROPOMETRIA I INVENTARIS

Taula 1. Antropometria cranial de l'individu de Puigdesalit (Torelló) (mm. mil·límetres; D dret, E esquerre; *en cursiva* valors aproximats).

Variables cranials	mm
Longitud màxima (g-op)	176
Amplada màxima (eu-eu)	145
Amplada frontal mínima (ft-ft)	102
Amplada frontal màxima (co-co)	116
Amplada biastèrica (ast-ast)	120
Altura basio-bregmàtica (ba-b)	135
Longitud po-ast D	47,2
Longitud po-ast E	45,43
Altura auricular (po-b) D	127
Altura auricular (po-b) E	120
Circumferència horitzontal	509
Longitud del forat occipital	38,97
Amplada del forat occipital	31,77
Arc transversal (po-po)	322
Arc sagital total (n-o)	364
Arc sagital frontal (n-p)	121
Arc sagital parietal (b-l)	119
Arc sagital occipital (l-o)	124
Arc sagital escama occipital (l-i)	82
Corda sagital total (n-o)	109
Corda sagital frontal (n-b)	106
Corda sagital parietal (b-l)	104
Corda sagital occipital (l-o)	101
Corda sagital escama occipital (l-i)	71
Corda transversal (po-po)	117
Altura de la mastoide (D)	38,76
Altura de la mastoide (E)	38,79

Taula 2. Antropometria post-cranial de l'individu de Puigdesalit (Torelló) (mm. mil·límetres; D dret, E esquerre; *en cursiva* valors aproximats).

Variables postcranials	mm
HÚMER	
Longitud màxima D	335
Longitud màxima E	336
Longitud fisiològica D	328
Longitud fisiològica E	325
Perímetre mínim D	63
Perímetre mínim E	69
Perímetre a la meitat D	72
Perímetre a la meitat E	67
Diàmetre mínim a la meitat D	20,07
Diàmetre mínim a la meitat E	20,39
Diàmetre màxim a la meitat D	22,56
Diàmetre màxim a la meitat E	21,42
Amplada de l'epífisi distal D	60,63
Amplada de l'epífisi distal E	60,87
Diàmetre transversal del cap D	42,3
Diàmetre transversal del cap E	42,55
Diàmetre vertical del cap D	48,19
Diàmetre vertical del cap E	48,02
Índex robustesa húmer D	19
Índex robustesa húmer E	21
Índex diafisari húmer D	89
Índex diafisari húmer E	95
CÚBIT	
Longitud màxima D	-
Longitud màxima E	260
Longitud fisiològica D	-
Longitud fisiològica E	233
Perímetre mínim D	36
Perímetre mínim E	36
Perímetre a la meitat D	46
Perímetre a la meitat E	46
Diàmetre màxim a la meitat D	15,07
Diàmetre màxim a la meitat E	14,94
Diàmetre mínim a la meitat D	12,92
Diàmetre mínim a la meitat E	13,14
Diàmetre antero-posterior osca radial D	20,42
Diàmetre antero-posterior osca radial E	22,7
Diàmetre transversal osca radial D	17,77
Diàmetre transversal osca radial E	21,16
Amplada de l'epífisi distal D	18,68
Amplada de l'epífisi distal E	19,29
Índex robustesa cúbit D	-
Índex robustesa cúbit E	14
Índex platolènia D	87
Índex platolènia E	93
RADI	
Longitud màxima D	246
Longitud màxima E	244
Longitud fisiològica D	242
Longitud fisiològica E	239
Perímetre mínim D	44
Perímetre mínim E	41

Perímetre a la meitat D	45
Perímetre a la meitat E	42
Diàmetre mínim a la meitat D	12,13
Diàmetre mínim a la meitat E	11,29
Diàmetre màxim a la meitat D	15,47
Diàmetre màxim a la meitat E	14,48
Amplada de l'epífisi distal D	33,4
Amplada de l'epífisi distal E	33,44
Perímetre a la tuberositat radial D	55
Perímetre a la tuberositat radial E	53
Perímetre del cap D	-
Perímetre del cap E	74
Índex robustesa radi D	18
Índex robustesa radi E	17
Índex diafisari radi D	78
Índex diafisari radi E	78
CLAVÍCULA	
Longitud màxima D	150
Longitud màxima E	150
Perímetre a la meitat D	36
Perímetre a la meitat E	33
Amplada epífisi acromial D	23,55
Amplada epífisi acromial E	22,16
FÈMUR	
Longitud màxima D	446
Longitud màxima E	450
Longitud fisiològica D	442
Longitud fisiològica E	447
Perímetre a la meitat D	90
Perímetre a la meitat E	89
Perímetre subtrocantèric D	107
Perímetre subtrocantèric E	105
Diàmetre vertical del cap D	45,47
Diàmetre vertical del cap E	44,67
Diàmetre transversal del cap D	47,44
Diàmetre transversal del cap E	46,29
Perímetre del cap D	151
Perímetre del cap E	147
Diàmetre antero-posterior subtrocantèric D	34,25
Diàmetre antero-posterior subtrocantèric E	33,84
Diàmetre transversal subtrocantèric D	36,14
Diàmetre transversal subtrocantèric E	34,84
Diàmetre antero-posterior a la meitat D	30,34
Diàmetre antero-posterior a la meitat E	29,19
Diàmetre transversal a la meitat D	25,48
Diàmetre transversal a la meitat E	26,84
Amplada de l'epífisi distal D	-
Amplada de l'epífisi distal E	79,66
Índex robustesa fèmur D	20
Índex robustesa fèmur E	20
Índex platimeria D	95
Índex platimeria E	97
RÒTULA	
Amplada màxima D	47,25
Amplada màxima E	46,66
Altura màxima D	40,76
Altura màxima E	41,84
Gruix màxim D	21,77

Gruix màxim E	21,76
TÍBIA	
Longitud màxima D	375
Longitud màxima E	377
Longitud fisiològica D	365
Longitud fisiològica E	367
Perímetre mínim D	74
Perímetre mínim E	76
Perímetre a la meitat D	80
Perímetre a la meitat E	81
Diàmetre antero-posterior forat nutrici D	33,97
Diàmetre antero-posterior forat nutrici E	34,6
Diàmetre transversal forat nutrici D	24,9
Diàmetre transversal forat nutrici E	24,88
Diàmetre antero-posterior a la meitat D	28,3
Diàmetre antero-posterior a la meitat E	29,95
Diàmetre transversal a la meitat D	21,62
Diàmetre transversal a la meitat E	21,21
Perímetre al forat nutrici D	92
Perímetre al forat nutrici E	95
Amplada epífisi proximal D	76,18
Amplada epífisi proximal E	75,17
Amplada epífisi distal D	55,96
Amplada epífisi distal E	55,23
Índex robustesa tíbia D	20
Índex robustesa tíbia E	20
Índex cnèmic D	73
Índex cnèmic E	72
Índex diafisari tíbia D	76
Índex diafisari tíbia E	71
PERONÉ	
Longitud màxima D	372
Longitud màxima E	375
Perímetre mínim D	38
Perímetre mínim E	35
Amplada epífisi distal D	26,58
Amplada epífisi distal E	26,77
CALCANI	
Longitud màxima D	86
Longitud màxima E	89
Altura mínima D	47
Altura mínima E	45
Amplada posterior D	32,89
Amplada posterior E	31,31
Amplada mitjana D	29,98
Amplada mitjana E	28,65
ASTRÀGAL	
Amplada D	45
Amplada E	45
Longitud D	59
Longitud E	57
Altura D	21,29
Altura E	32,03
ESCÀPULA	
Altura total D	167
Altura total E	180
Amplada màxima D	137
Amplada màxima E	141

Amplada màxima de la cavitat glenoidea D	28,77
Amplada màxima de la cavitat glenoidea E	27,86
Altura màxima de la cavitat glenoidea D	41,54
Altura màxima de la cavitat glenoidea E	39,13
COXAL	
Altura màxima D	227
Altura màxima E	224
Amplada màxima de l'ílium D	163
Amplada màxima de l'ílium E	159
Amplada cotilociàtica D	36,7
Amplada cotilociàtica E	39,73
Diàmetre acetabular D	54
Diàmetre acetabular E	56,93

Inventari, i inventari en forma d'esquema.

Skeleton Number MP'15_IND.1 Adult Skeletal Inventory

Bone	Right	Left	Bone	
Parietal	X	X	Frontal	X
Temporal	X	X	Occipital	X
Maxilla	X	X	Sphenoid	X
Nasal	X	X	Vomer	X
Zygomatic	X	X	Ethmoid	X
Lacrimal	X	X	Hyoid	X
Palatine	X	X	Cricoid	X
Mandible	X	X	Thyroid	X
Orbit	X	X		

C1	X	T6	X
C2	X	T7	X
C3	X	T8	X
C4	X	T9	X
C5	X	T10	X
C6	X	T11	X
C7	X	T12	X
T1	X	L1	X
T2	X	L2	X
T3	X	L3	X
T4	X	L4	X
T5	X	L5	X

Right ribs 12 Left ribs 12

Right

Bone	Prox. I.S	P 1/3	M1/3	D1/3	Dist. I.S
Humerus	X	X	X	X	X
Radius	X	X	X	X	X
Ulna	X	X	X	X	X
Femur	X	X	X	X	X
Tibia	X	X	X	X	X
Fibula	X	X	X	X	X

Left

Bone	Prox. I.S	P 1/3	M1/3	D1/3	Dist. I.S
Humerus	X	X	X	X	X
Radius	X	X	X	X	X
Ulna	X	X	X	X	X
Femur	X	X	X	X	X
Tibia	X	X	X	X	X
Fibula	X	X	X	X	X

Right

Bone	>75%	50-75	50-25	<25%
Ilium	X			
Ischium	X			
Pubis	X			
Scapula	X			
Clavicle	X			
Patella	X			

Left

Bone	>75%	50-75	50-25	<25%
Ilium	X			
Ischium	X			
Pubis	X			
Scapula	X			
Clavicle	X			
Patella	X			

Bone	>75%	50-75	50-25	<25%
Sternum	X			
Coccyx				X
Sacrum	X			

Right	1	2	3	4	5
Metacarpals	X	X	X	X	X
Metatarsals	X	X	X	X	X

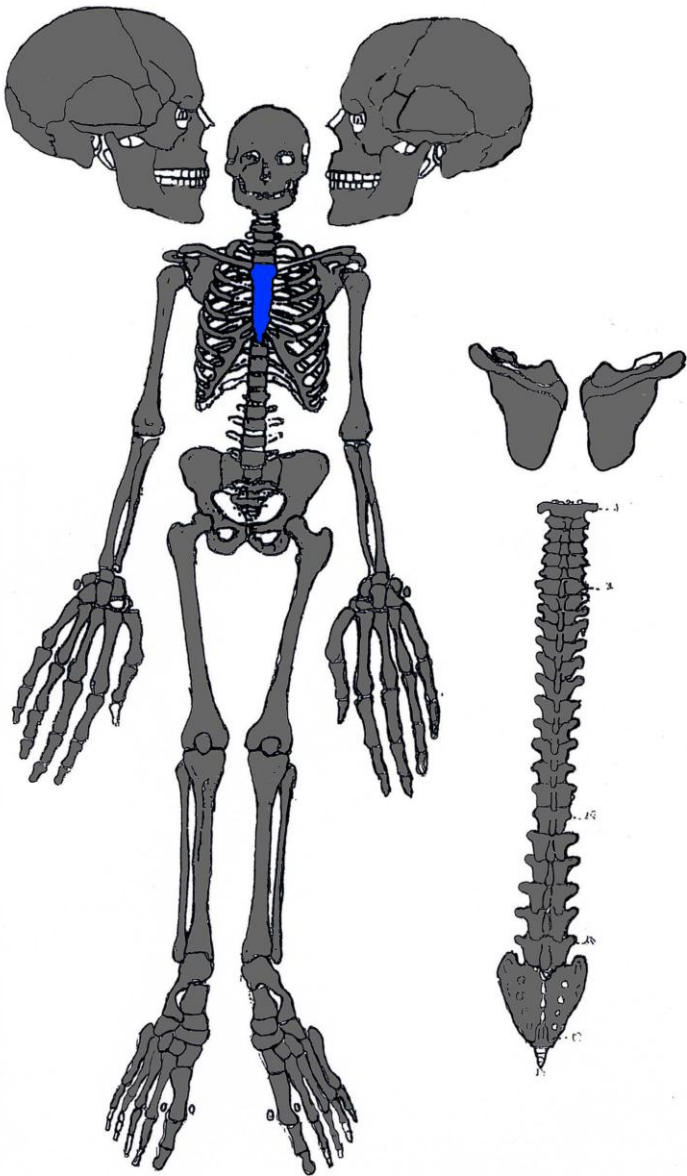
Left	1	2	3	4	5
Metacarpals	X	X	X	X	X
Metatarsals	X	X	X	X	X

	Scaphoid	Lunate	Triquetral	Pisiform	Trapezium	Trapezoid	Capitate	Hamate	Sesmoid
Right	X	X	X	X	X	X	X	X	
Left	X	X	X	X	X	X	X	X	
	Talus	Calcaneus	1st Cun	2nd Cun	3rd Cun	Navicular	Cuboid		Sesmoid
Right	X	X	X	X	X	X	X		
Left	X	X	X	X	X	X	X		1

Hand Proximal phalanges 9 Middle phalanges 8 Distal phalanges 10
Foot Proximal phalanges 10 Middle phalanges 8 Distal phalanges 9

ANTROPÒLEGS.LAB

MP'15_IND.1

Fitxa dental de l'individu de Puigdesalit.

ANTROPÒLEGS.LAB

CODI INDIVIDU MP'15_IND.1

	18	17	16	15	14	13	12	11	21	22	23	24	25	26	27	28
Estat dentari							ADN	ADN	1	1	1	1	AGENEZIA	1	1	DENT SUPERNUMERARI
Estat alv.									2	2	2	2		2	2	
Caries + grau									1	1	1	1		2A	1	
Retrocés alveolar									2	2	2	2		2	2	
Càlcul									2	2	2	2		2	2	
Fístules									1	1	1	1		1	1	
Desgast									1	1	1	1		1	1	
Hipoplàsia									2A	2A	2A	2A		1	1	
Diàm. M-D									0	0	0	0		10.09	0	
Diàm. V-L									7.41	6.58	8.96	9.12		12.06	12.47	

	48	47	46	45	44	43	42	41	31	32	33	34	35	36	37	38
Estat dentari	3	1	3	1	1	1	1	AGENEZIA	AGENEZIA	1	1	1	1	3	1	3
Estat alv.	3	2	3	2	2	2	2	AGENEZIA	AGENEZIA	2	2	2	2	3	2	3
Caries + grau		1		1	1	1	1	AGENEZIA		1	1	1	1		1	
Retrocés alveolar		2		2	2	2	2			2	2	2	2		2	
Càlcul		2		2	2	2	2			2	2	2	2		2	
Fístules		1		1	1	1	1			1	1	1	1		1	
Desgast		1		1	1	1	1			1	1	1	1		1	
Hipoplàsia		1		2A	2A	2A	2A			2A	2A	2A	2A		2A	
Diàm. M-D		11.83		0	0	0	0			0	0	0	7.25		10.96	
Diàm. V-L		10.4		7.72	8.85	8.45	6.93			6.36	8.58	8	8.21		11.83	

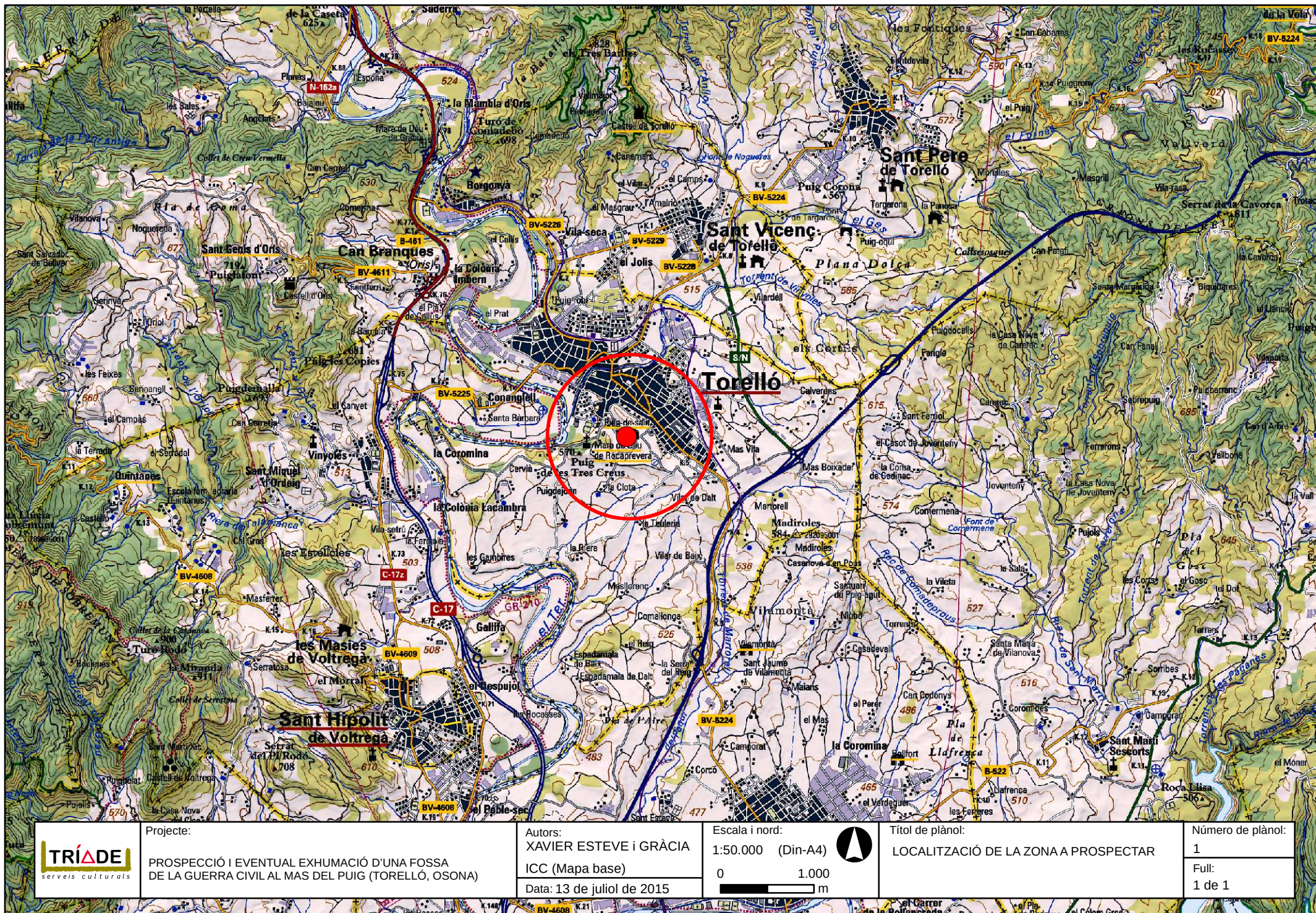
13. INVENTARI DELS MATERIALS ARQUEOLÒGICS NO OSSIS

UE	Núm	Material	Descripció	Localització	msnm
5	1	teixit i metall	teixit (2 tipus) amb insígnia (torre) brodada amb fil metàl·lic (daurat?) del Cos d'Enginyers (=11)	sobre clavícula esquerra	531,33
5	2	teixit i botó	teixit i botó tipus camisa (=5, 7)	sobre clavícula dreta	531,32
5	3	teixit i botó	teixit i botó d'abric (=5, 6, 8)	dreta de 4a-5a vèrtebra dorsal	531,32
5	4	botó	botó mitjà lateral tipus butxaca abric (=9?)	lateral hemitórax dret	531,31
5	5	teixit i filferro?	teixit (2/3 tipus) amb metall associat (embellidor revora teixit?/ emblema brodat a la butxaca?) i 2 botons (abric i camisa (=2, 7))	sobre hemitórax dret	531,32
5	6	botó	botó d'abric (=3, 5, 8)	lateral hemitórax dret	531,29
5	7	botó	botó de camisa (=2, 5)	sobre hemitórax dret	531,31
5	8	botó	botó d'abric (=3, 5, 6)	lateral hemitórax dret	531,29
5	9	ferro i botó	fragment botó mitjà (=4?) i suport (=14)	sobre coxal dret	531,31
5	10	teixit i botons	teixit i 2 botons de camisa de nacre (4 forats)	sobre cúbit dret	531,34
5	11	teixit i metall	teixit (2 tipus) amb insígnia (torre) brodada amb fil metàl·lic (daurat?) del Cos d'Enginyers (=1) i gafa	sobre clavícula dreta	531,34
5	12	teixit	teixit (2/3 tipus)	sobre cúbit esquerre	531,32
5	13	botó	botó de camisa de nacre (2 forats)	sota zona púbica	531,25
5	14	ferro	fragment suport botó (=9)	costat mandíbula trencada	531,31
5	15	botó	botó de camisa de nàcar (4 forats)	Garbell	-
5	16	botó	botó de camisa de nàcar (4 forats)	Garbell	-

14. ANNEX PLANIMÈTRIC

Projecte:

PROSPECCIÓ I EVENTUAL EXHUMACIÓ D'UNA FOSSA
DE LA GUERRA CIVIL AL MAS DEL PUIG (TORELLÓ, OSONA)

Autors:
XAVIER ESTEVE I GRÀCIA

ICC (Mapa base)

Data: 13 de juliol de 2015

Escala i nord:

1:50.000 (Din-A4)

0 1.000
m

Títol de plànol:

LOCALITZACIÓ DE LA ZONA A PROSPECTAR

Número de plànol:

1

Full:
1 de 1

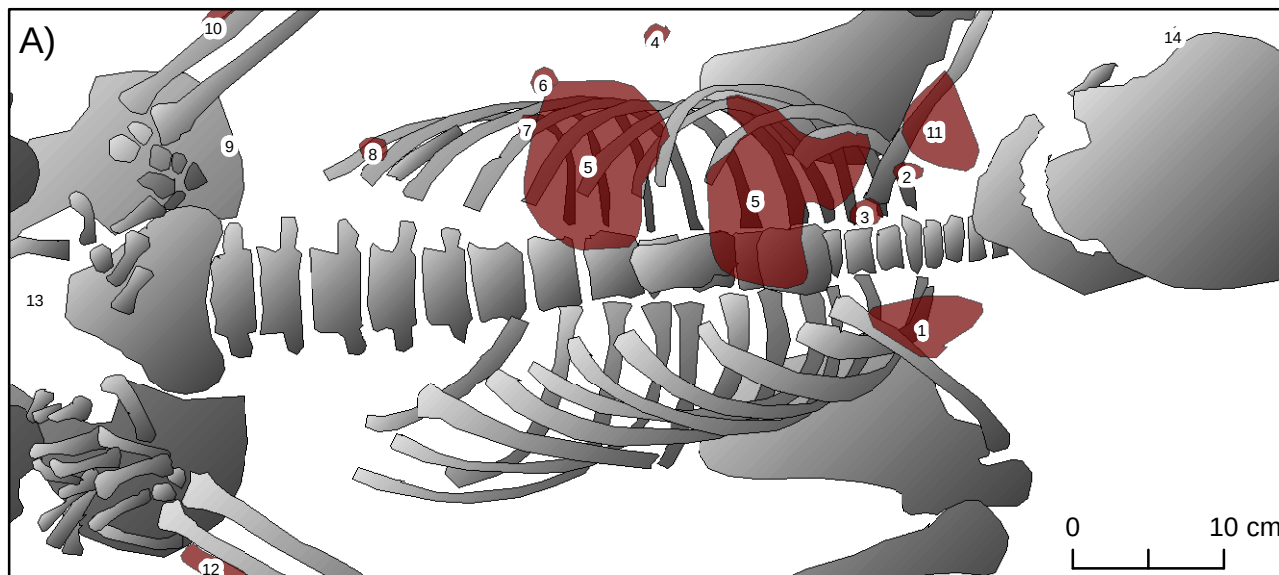

B)

